

UNIVERSITATEA „AUREL VLAICU” ARAD
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ „ILARION V. FELEA”
ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ
DOMENIUL *TEOLOGIE*

TEZĂ DE DOCTORAT

Coordonator științific,
Pr. prof. univ. dr. Constantin Rus

Doctorand,
Virgil-Marius Bolea

ARAD, 2024

UNIVERSITATEA „AUREL VLAICU” ARAD
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ „ILARION V. FELEA”
ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ
DOMENIUL *TEOLOGIE*

**Apariția și dezvoltarea sistemului de
organizare parohială în Biserica Ortodoxă.**

Studiu istoric-canonic

Coordonator,

Pr. prof. univ. dr. Constantin Rus

Doctorand,

Pr. Virgil-Marius Bolea

ARAD, 2024

CUPRINS

Introducere	8
1. Preliminarii	8
2. Motivația alegerii subiectului	14
3. Scopul și limitele lucrării	20
4. Stadiul actual al cercetării	22
5. Metodologia cercetării	26
6. Unicitatea și originalitatea	29
7. Structura lucrării	30
8. Dificultăți întâmpinate	32
9. Perspective	32

CAPITOLUL I

Parohia – poporul lui Dumnezeu în Vechiul și Noul Testament	34
1.1 Israel ca popor al lui Dumnezeu în Vechiul Testament	34
<i>1.1.1. Familia în Vechiul Testament.....</i>	<i>35</i>
<i>1.1.2 Dumnezeu ca Tată/Mamă și Israel ca Fiu/Fică/Casă</i>	<i>40</i>
1.2. Comunitatea creștină a Noului Testament – noul popor al lui Dumnezeu	44
<i>1.2.1 Utilizarea terminologiei familiei pentru Biserică.....</i>	<i>45</i>
1.3. Casa lui Dumnezeu în Noul Testament	47
<i>1.3.1 Casa în societatea greco-romană</i>	<i>48</i>
<i>1.3.2 Bisericile din case</i>	<i>49</i>
1.4. Relația dintre sinagogă și <i>ecclesia</i>	54
Concluzii.....	56

CAPITOLUL AL II-LEA

Apariția sistemului de organizare parohială.....	58
2.1. Parohia – dezvoltarea istorică a terminologiei.....	58
<i>2.1.1. Organizarea imperială și organizarea bisericească în primele secole creștine în</i>	
<i>Apus</i>	<i>64</i>
<i>2.1.2. Bisericile titulare și organizarea locală a Bisericii în Roma.....</i>	<i>71</i>

2.2. Organizarea imperială și organizarea bisericească în primele secole creștine în Răsărit.....	73
2.2.1. <i>Episcopul, centrul cultului divin și al organizării bisericești</i>	77
2.2.1.1. <i>Relația dintre episcop și preot. Principiul delegării</i>	94
2.3. Termenul „paroikia” în canoanele Bisericii Ortodoxe	100
2.3.1. <i>Termenul „paroikia” desemnează Biserica locală sub autoritatea episcopului</i>	107
2.3.2. <i>Canonul 13 de la Sinodul din Ancira (314)</i>	111
2.3.3. <i>Canoanele 16 și 20 ale Sinodului I Ecumenic (325) și canonul 15 de la Sardica (343)</i>	112
2.3.4. <i>Canoanele 3 și 21 de la Antiohia (341) și 15 apostolic</i>	115
2.3.5. <i>Canonul 34 apostolic și 9 de la Antiohia</i>	116
2.3.6. <i>Canonul 19 de la Cartagina (419)</i>	119
2.3.7. <i>Primele evidențe canonice ale bisericilor parohiale rurale: canoanele 17 al Sinodului IV Ecumenic (451) și 25 al Sinodului Trulan (691-692)</i>	122
2.4. Folosirea termenului <i>paroikia</i> în operele patristice până la sfârșitul primului mileniu	127
2.5. Sistemul parohial în Apus și în Răsărit în primul mileniu creștin	135
2.5.1 <i>Sistemul parohial în Apus</i>	135
2.5.2. <i>Sistemul parohial în Răsărit</i>	139
Concluzii.....	143

CAPITOLUL AL III-LEA

Sistemul de organizare parohială în cel de-al doilea mileniu creștin	145
3.1. O perspectivă religioasă a Bizanțului între Schisma cea Mare (1054) și căderea Constantinopolului (1453).....	145
3.2. Sistemul de organizare parohială în Bizanț până la 1453	148
3.2.1. <i>Situația generală a Bisericii în această perioadă</i>	148
3.2.2. <i>Situația vechilor Patriarhii orientale</i>	150
3.2.3. <i>Recunoașterea primelor forme de organizare bisericească la nivel statal</i>	150
3.2.3.1. <i>Biserica Bulgară</i>	150
3.2.3.2. <i>Biserica Sârbă</i>	151
3.2.3.3. <i>Biserica Română</i>	152

3.2.3.4. <i>Biserica Rusă. Mitropolia Kievului</i>	153
3.3. <i>Perspectiva religioasă postbizantină</i>	155
3.4. <i>Sistemul de organizare parohială în Bisericile Ortodoxe locale</i>	158
3.4.1. <i>În Bisericile ortodoxe de limbă greacă</i>	163
3.4.2. <i>În cadrul Patriarhiei Ecumenice</i>	166
3.4.3. <i>Definirea parohiei</i>	171
3.4.3.1. <i>Biserica Ortodoxă Greacă</i>	171
3.4.3.2. <i>Biserica Ortodoxă Rusă</i>	175
3.4.3.3. <i>Biserica Ortodoxă Română</i>	178
3.4.3.3.1. <i>Parohia</i>	178
3.4.3.3.1.1. <i>Parohul</i>	190
3.4.3.3.3.2 <i>Adunarea parohială</i>	193
3.4.3.3.3.3. <i>Consiliul parohial</i>	195
3.4.3.3.3.4. <i>Epitropul. Administrarea bunurilor parohiale</i>	196
3.4.3.3.3.5. <i>Comitetul parohial</i>	196
Concluzii.....	198

CAPITOLUL AL IV-LEA

Parohia prin raportare la legislația bisericească și de stat	201
4.1. <i>Parohia după Pravila cea Mică (1640)</i>	201
4.2. <i>Parohia după Pravila cea Mare 1652)</i>	206
4.3. <i>Parohia și organizarea Bisericii Ortodoxe din cadrul celor două principate române, prin raportare la Regulamentele Organice (1831-1832)</i>	209
4.4. <i>Parohia în Regulamentului pentru organizarea treburilor bisericești, școlare și fundamentale române de religie greco-orientală în statele austriece prin Andrei baron de Șaguna, episcopul Bisericii greco-orientale din Ardeal (1864)</i>	214
4.5. <i>Sistemul de organizare parohială reflectat în Statutul Organic al Bisericii Ortodoxe Române din Ungaria și Transilvania (1868)</i>	220
4.6. <i>Mutații la nivelul sistemului parohial stipulate în Regulamentul pentru administrarea și controlarea averilor bisericești din Arhidieceza gr.-or. română a Transilvaniei (1880)</i>	225
4.7. <i>Dispoziții ale Regulamentului pentru disciplina bisericească (1873), ale Regulamentului privind mijloacele de întreținere ale clerului (1875), ale Regulamentului privind relațiile</i>	

<i>bisericești ale clerului ortodox român cu alte confesiuni și cu necredincioșii</i> (1881), ale <i>Regulamentului privind buna conduită a clerului</i> (1884), precum și ale <i>Regulamentului pentru parohii în provincia mitropolitană a Bisericii Ortodoxe Române din Ungaria și Transilvania</i> (1909)	226
4.8. Parohia reflectată în <i>Legea pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române</i> (1925), respectiv în <i>Statutele pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române</i> din 1948, 2007 și 2020	229
4.8.1. <i>Legea și Statutul pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române</i> (1925)	229
4.8.2. <i>Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române</i> (1949)	233
4.8.3. <i>Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române</i> (2007 – 2022).....	236
Concluzii.....	244
CAPITOLUL AL V-LEA.....	246
Sistemul parohial în dezbateră teologică contemporană.....	246
5.1. Preliminarii	246
5.2. Definirea parohiei în dezbateră ortodoxă contemporană	247
5.3. Curente eclesiologice ale secolului al XX-lea și definirea parohiei	252
5.3.1. <i>Eclesiologia euharistică</i>	253
5.3.1.1. <i>Eclesiologia euharistică și identitatea parohiei în concepția lui Nikolai Afanassieff</i>	254
5.3.1.2. <i>Eclesiologia euharistică și identitatea parohiei în concepția lui Ioannis Zizioulas</i>	259
5.3.2. <i>Practica fermentum-ului</i>	263
5.3.3. <i>Antimisul</i>	265
Concluzii.....	267
CAPITOLUL AL VI-LEA	
Sistemul de organizare parohială și misiunea Bisericii Ortodoxe Române	269
6.1. Coordonatele și aspectele misiunii creștine	269
6.2. Parohia și misiunea Bisericii.....	270

6.2.1 Activitatea sacramental-liturgică.....	272
6.2.2. Activitatea pastoral-misionară	272
6.2.3. Activitatea administrativ-bisericească	275
6.3. Laicii și misiunea parohială	276
6.4. Organizarea canonică și administrativă a diasporei ortodoxe române	280
6.4.1. Profilul parohiei diasporei ortodoxe române	283
6.4.2. Provocări, implicații și oportunități spirituale și comunitare în parohiile din diaspora română	289
Concluzii	291
CONCLUZII GENERALE.....	293
BIBLIOGRAFIE.....	301
Declarație de autenticitate a studiilor.....	324

Introducere

1. Preliminarii

Teologia ortodoxă este explicitarea credinței Bisericii pentru fiecare generație de credincioși și pentru fiecare context pastoral aparte, cu scopul de a face cunoscută oamenilor iubirea lui Dumnezeu față de întreaga lume, exprimată prin Evanghelie, și de a-i conduce pe credincioși pe calea mântuirii și a sfințeniei, adică a comuniunii de iubire cu Dumnezeu și întreolaltă. Fie că se elaborează în spațiu universitar sau în parohie, în societate sau în mănăstire, „la umbra crucii” sau „în gloria” fiecărui timp, adevărata teologie este – în concepția ortodoxă – cuvânt de viață născut în viața Bisericii care trăiește în Duhul Sfânt misterul și adevărul înomenirii lui Dumnezeu și al îndumnezeirii omului în Iisus Hristos¹.

În acest sens, părintele Dumitru Stăniloae sintetizând învățătura creștină a evidențiat că teologia este o *slujire eclesială* care are ca scop mântuirea oamenilor: „este reflexia asupra conținutului credinței moștenit din mărturia și trăirea inițială a Revelației pe care o avem în Scriptură și în Tradiția apostolică, în scopul de a-l face eficient ca factor de mântuire pentru fiecare generație de credincioși”².

Biserica Ortodoxă – misionară prin însăși natura ei – a acordat în permanență atenție dinamicii sociale și a societății, a formelor de organizare și a coordonatelor normative care au ghidat principalele momente evolutive ale individului, vizând, în fapt, transpunerea în societate a conținutului său eshatologic. Pornind de la această realitate – pe cât de naturală, pe atât de necesară – tabloul celui de-al treilea mileniu de creștinism surprinde, dacă nu chiar o relație directă, cel puțin prezența Bisericii Ortodoxe din România în toate

¹ Preafericitul Părinte DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Cuvânt înainte la Teologia ortodoxă în secolul al XX-lea și la începutul secolului al XXI-lea*, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2011, p. 5. ² Pr. prof. Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2003, p. 100.

dimensiunile vieții, de la cea socială până la cea culturală³. Radiografia relației dintre individ/societate și sentimentul religios în secolul XXI în spațiul românesc ne prezintă o societate globalizată și secularizată, de altfel supusă unui proces complex de desacralizare, context care a generat transformarea profundă a vieții religioase, a manifestării liturgice comunitare și mistic-individuale a individului în societatea contemporană. Transmiterea mesajului Evangheliei și îndeplinirea misiunii Bisericii în viața socială – într-un context misionar dinamic și o volatilitate socială și morală accentuată – implică din ce în ce mai multe provocări, însă asta nu înseamnă că este imposibil de realizat. În atare condiții, mijloacele de comunicare utilizate pentru desfășurarea misiunilor pastorale, liturgice, culturale și filantropice ale Bisericii – puternic afectate de individualism și secularizare – au nevoie de un cadru bine definit, fundamentat pe principii și instrumente care păstrează tradiția de organizare a Ortodoxiei românești. Pornind de la aceste realități, Biserica și-a îndreptat atenția înspre comuniune și frăție socială, crezurile și dogmele având ca misiune întâlnirea dintre Dumnezeu și lume, transpusă prin asigurarea unei perspectiv ortodoxe și în urma prezenței lui Dumnezeu pe toate planurile lumii, într-un mod desăvârșit și de o manieră universal-umană.

În realitatea ortodoxă, misiunea de explicitare a credinței și cea de slujire eclesială se realizează prin cea mai mică unitate a vieții bisericești – enoria (parohia). Întâi de toate trebuie să răspundem la întrebarea *ce este parohia?*, ca abia mai apoi, pe parcursul acestei cercetări doctorale, să alocăm un spațiu extins surprinderii și înțelegerii aprofundate a evoluției conceptului, a rolului și funcțiilor structurii organizatorice, precum și a factorilor determinanți ai acestei evoluții. În prezent, conform *Statutului pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române*⁴ – unitățile componente ale Bisericii Ortodoxe Române sunt parohia, mănăstirea, protopopiatul (protoieria), vicariatul, eparhia (arhiepiscopia și episcopia), respectiv mitropolia, toate acestea având statutul de persoane juridice de drept privat și utilitate publică, cu drepturile și obligațiile prevăzute de prezentul

³ Prezența Bisericii în viața socială a fost permanent ghidată de Tradiția Canonică a Bisericii Ortodoxe, conform căreia clerului îi este interzisă apartenența la formațiuni politice – a se vedea, pe larg, Irimie Marga, *Drept Canonic*, Editura Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2009, p. 2. Deși incompatibilitatea misiunii pastorale cu *treburile lumești* a fost afirmată și evidențiată de-a lungul evoluției Creștinismului (canoanele 6, 81, 83 apostolice). Concluziile Sinodului IV Ecumenic, Constantinopole - 861), conceptul simfoniei bizantine – definiție a relației dintre stat și biserică – a legitimat principiul armonizării intereselor politice cu cele ale Bisericii, conducând la dezvoltarea cooperării dintre cele două entități. De-a lungul istoriei spațiul românesc nu a exclus paradigma bizantină în transpunerea relației dintre stat și biserică.

⁴ Publicat în Monitorul Oficial al României, Partea I, Nr. 97/10.II.2020.

statut⁵. În cadrul aceluiași document statutar se stipulează faptul că „*parohia este comunitatea creștinilor ortodocși, clerici și mireni, situată pe un anume teritoriu și subordonată Centrului eparhial din punct de vedere canonic, juridic, administrativ și patrimonial, condusă de un preot paroh numit de chiriarhul (arhiepiscopul sau episcopul) eparhiei respective*”⁶. De altfel, documentul statutar definește *in extenso* atât **rolul, funcțiile și atribuțiile parohiei**, cât și **drepturile și obligațiile preotului paroh** și ale organismelor interne configurate pentru sprijinirea slujirii acestuia, precum: **Adunarea parohială, Consiliului și Comitetului parohial**, respectiv relația acestei forme de organizare (parohia) cu celelalte unități componente ale Bisericii, însă nu ne vom opri atenția asupra lor în această etapă a cercetării, alocându-le un spațiu generos în cadrul capitolului IV – dedicat sistemului parohial în dezbateră contemporană.

Coordonatele prezentate anterior privind *parohia* reprezintă transpunerea organizării administrative locale în realitatea creștin-ortodoxă a secolului XXI, însă procesul de transformare care a condus la realitatea prezentă a fost unul complex și a urmat îndeaproape evoluția societății – prin utilizarea mijloacelor obișnuite ale organizării sociale⁷ –, chiar dacă a fost percepută și trăită ca o comunitate deosebită de orice alt fel de colectivitate, pornind tocmai de la principiul comuniunii⁸. Acest fapt confirmă manifestarea Bisericii în cadrul societății umane atât ca realitate duhovnicească, sacramentală, dar și ca realitate social- instituțională, iar omul, ca individ, aparținând *atât Împărăției Cerului cât și împărăției Cezarului* (cf. *Matei* 22, 21; *Marcu* 12, 17). Pe de altă parte, din punct de vedere simbolic, parohia constituie trupul mistic al lui Hristos, în cadrul căreia lucrează harul lui Dumnezeu și în care trebuie să se integreze orice creștin, pentru a fi părtaș la har și a dobândi mântuirea⁹ – existând o relație directă și de netăgăduit între cele două.

De altfel, prima utilizare a termenului de parohie – *παροικία (paroikia)* – a fost atribuit culturii evreiești pentru a defini forma de organizare a comunităților de evrei răspândite în lumea păgână (diaspora), preluat, ulterior, de către elini pentru definirea primelor comunități

⁵ *** Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române, art. 40.

⁶ *** Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române, art. 43.

⁷ Pr. Liviu Stan, „Instituțiile de asistență socială în Biserica Veche”, în vol. *Biserica și Dreptul, studii de drept canonic ortodox*, part. a IV-a, p. 66.

⁸ Pr. Dumitru Stăniloae, „Biserica în sensul de locaș și de largă comuniune în Hristos”, în *Orthodoxia*, 3 (1982), „Comunitate prin iubire”, în *Orthodoxia*, 1 (1963), p. 54-67.

⁹ Ene și Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Caransebeș, Editura Diecezană Caransebeș, 2001, p. 350.

creștine din cadrul orașelor. Răspândirea în mediul rural a principiilor creștine, inclusiv cele de organizare, a condus la apariția unui nou termen care definea aceeași realitate și anume cel de *ἐνορία* – enorie¹⁰. În primele etape ale creștinismului prin termenul de *parohie* se înțelegea totalitatea locuitorilor dintr-un oraș sau sat de religie creștină, însă începând cu secolele V-VI, acesta s-a raportat la o circumscripție bisericească specifică dintr-un oraș sau sat, condusă de un preot paroh. Cu timpul, enoriile parohiale au devenit biserici de sine stătătoare, conduse de preoți cu delegație permanentă, dependenți de episcop.

În Biserica primară catehumenii treceau printr-o pregătire morală și ascetică (catehizare) profundă, ca parte fundamentală a procesului de convertire în credința creștină în primele secole ale creștinismului. A deveni creștin însemna o decizie capitală, o ruptură completă cu trecutul și cu obiceiurile vechi, iar însușirea principiilor și valorilor creștine, precum și primirea Sfintelor Taine ale *Botezului* și *Euharistiei* reclamau o pregătire și educație specifică. Omul trebuia să fie învățat să trăiască potrivit preceptelor evanghelice, astfel catehumenii erau instruiți în învățăturile de bază ale creștinismului, inclusiv credința în Iisus Hristos ca Mântuitor, în Dumnezeu și în Sfânta Treime și în alte învățături teologice fundamentale, în special cele din Noul Testament, pentru a înțelege istoria și mesajul creștin. Pe de altă parte, nu era deloc ușor în a-și menține credința, înconjurați fiind de oameni care trăiau în răutate și imoralitate. E suficient să lecturăm câteva pasaje din epistola adresată de Sfântul Apostol Pavel romanilor, pentru a realiza ce însemna să trăiești printre aceia pe care „Dumnezeu i-a predat necurăției, după poftele inimii lor”: „erau plini de toată nedreptatea, de desfrânare, de viclenie, de lăcomie, de răutate; plini de invidie, deucidere, de ceartă, de înșelăciune, de purtări rele; bârfitori, pârători, urători de Dumnezeu, ocărători, semeți, trufași, lăudăroși, născocitori de rele, nesupuși părinților, nesocotiți, călcători de cuvânt, lipsiți de iubire, lipsiți de milă...” (Romani, 1, 24-31). Era un adevărat război moral, purtat cu vrăjmașii întunericului, iar catehumenul era doar la începutul pregătirii sale.

Pe acest fond, procesul de pregătire al catehumenilor s-a concentrat și pe pregătirea morală, aceștia fiind instruiți în etica creștină și valorile morale, inclusiv iubirea față de Dumnezeu și de aproape, virtuțile creștine precum și evitarea păcatelor. În acest sens, în unele comunități creștine timpurii, catehumenii treceau prin perioade de post, rugăciune intensă și alte practici destinate smereniei, concentrării spirituale și, de ce nu, autocontrolului. Ulterior, procesul de creștinare ajungea în punctul central, după ce

¹⁰ Arhid. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, p. 258-263; Ene Braniște, Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, p. 350.

catehumenii treceau prin pregătirea morală și doctrinară, *botezul* – prin scufundarea în apă, semnificând moartea față de păcat și renașterea într-o viață nouă în Hristos. După botez, catehumenii primeau, pentru prima dată, Euharistia în cadrul Liturghiei, participând în mod direct la comuniunea cu Trupul și Sângele lui Hristos. Cu toate că procesul de catehizare varia în funcție de comunitatea creștină și de perioada istorică, pregătirea catehumenilor avea ca obiectiv principal pregătirea spirituală și morală a acestora pentru a deveni membri ai comunității creștine și pentru a trăi în conformitate cu învățăturile și valorile creștine.

Făcând o incursiune în timp, observăm că Biserica Ortodoxă a avut un rol fundamental în viața religioasă, socială și culturală a poporului român în Evul Mediu, deținând rolul de custode dar și de protector (în special în perioadele de ocupație străină sau subjugare politică) al credinței creștine în regiunile românești și constituindu-se în principalul simbol al identității naționale care a opus rezistență față de asimilare sau presiunea religioasă străină. În fapt, odată cu cristalizarea primelor forme de organizare prestatală și statală în spațiul românesc, cercetătorii au evidențiat faptul că organizarea bisericească a urmat organizarea laică. De altfel, parohiile au jucat un rol central în predarea și conservarea învățăturilor creștine și a tradițiilor liturgice, slujbele bisericești și predicile preoților având un impact semnificativ asupra formării și consolidării credinței creștine a populației. Totodată, parohiile au avut un rol semnificativ în organizarea și asigurarea coeziunii comunităților locale, conferind un spațiu de dezbateră inclusiv a problemelor sociale, economice și chiar juridice ale comunității. Adiacent, preoții parohi s-au preocupat de îngrijirea spirituală și morală a credincioșilor

fiind responsabili de oferirea de sfaturi religioase și morale și de dezvoltarea unei vieți spirituale sănătoase. Evul Mediu, mai exact realitățile sociale, politice și economice ale vremurilor au solicitat intervenția parohiilor și pe dimensiunea de sprijinire și protejare a sărmanilor și nevoiașilor din comunitate, colectând donații și furnizând alimente, adăpost și îngrijire medicală pentru cei lipsiți de resurse.

În epoca modernă, Biserica Ortodoxă a asigurat conservarea, consolidarea și promovarea identității naționale, inclusiv prin menținerea și utilizarea limbii române în cadrul Liturghiei și predicilor. Succint, câteva dintre funcțiile Bisericii vizau implicare în procesul de educație și alfabetizare a poporului român, în special în zonele rurale, mănăstirile funcționând ca centre de învățământ. O altă funcție a vizat dezvoltarea infrastructurii sociale și caritabile prin sprijinirea spitalelor, a școlilor și orfelinatelor, în esență a categoriilor sociale defavorizate, contribuind la îmbunătățirea calității vieții comunităților. Astfel, se adaugă o altă dimensiune a rolului Bisericii în general și a

parohiilor în particular în comunitate și anume cea de agent al modernizării. Rolul principal al parohiei în spațiul românesc în epoca modernă a fost cel de îndrumare spirituală și morală a credincioșilor într-o societate din ce în ce mai diversificată, iar preoții au avut rolul de lideri religioși, asigurând consultare spirituală, morală și etică. De altfel, în perioada de păstorire a mitropolitului Andrei Șaguna parohia a devenit una dintre cele mai importante structuri administrative și spirituale a Bisericii Ortodoxe – prin raportare la misiunea și rolul avut în comunități, fiind promovată ideea autonomiei parohiilor și a rolului acestora în administrarea și organizarea afacerilor bisericești. Pornind de la propria viziune eclesiologică asupra rolului Bisericii în relația cu statul și cu comunitatea – transpusă în mod desăvârșit în limbaj juridic și canonic în cadrul Statutului Organic – mitropolitul Andrei Șaguna a militat pentru creșterea implicării credincioșilor în viața bisericească locală, prin asigurarea unui rol semnificativ în alegerea și numirea preoților din comunitate. În același registru, mitropolitul Ardealului susținea că, pe lângă funcția principală de asigurare a serviciului religios și locaș de închinare, parohiile trebuiau să îndeplinească rolul de centre ale culturii românești și să contribuie la conservarea și promovarea identității naționale, la solidaritatea comunității și bunăstarea acesteia. În acest context s-a formalizat rolul parohiei pe o paletă extinsă de dimensiuni ale vieții comunității.

Efervescența epocii a reclamat implicarea Bisericii inclusiv în chestiunile de emancipare socială, dar și politice ale vremii, sprijinind mișcările naționale și susținând ideea unității naționale a românilor în timpul Revoluției de la 1848 și a Războiului de Independență din 1877-1878. De altfel, nu trebuie neglijat faptul că prin intermediul constituției bisericești instituite, mitropolitul Andrei Șaguna a avut ca obiectiv secundar inclusiv compensarea privațiunilor la care dualismul austro-ungar supunea națiunea română, asigurând posibilitatea exercitării democratice a drepturilor prin Sinoadele eparhiale (întrunite anual), precum și prin intermediul Congreselor Naționale Bisericești (convocate la trei ani).

Din această perspectivă relația Bisericii Ortodoxe din spațiul românesc cu autoritățile statale a fost una complexă, fie că vorbim de Imperiul Austro-Ungar, Imperiul Otoman sau statul român modern, variind de la convergență la divergență, în funcție de circumstanțele epocii. Cu toate acestea, Biserica a rămas un element fundamental în viața religioasă, culturală și socială a poporului român în epoca modernă și a continuat să aibă un impact semnificativ în dezvoltarea și evoluția societății românești, cu toate că astfel de momente au consfințit autonomia Bisericii în raport cu forma de organizare statală..

Perioada comunistă a fost marcată preponderent de provocări pentru Biserica Ortodoxă Română, întrucât regimul politic al acelei perioade a avut adesea o atitudine ostilă față de religie și în particular față de Biserica Ortodoxă, luând în considerare, cu precădere, rolul de liant în societate pe care acesta îl avea. Cu toate acestea, Biserica Ortodoxă, prin slujitorii săi și prin intermediul parohiilor și mănăstirilor, a jucat un rol complex în evoluția societății și în conservarea valorilor identitare.

Luând în considerare aceste premise, proiectul de cercetare pornește de la mai multe întrebări, una dintre acestea fiind reprezentată de momentul atribuirii unui rol relevant parohiei în organizarea și funcționarea Bisericii și a societății. În acest sens vom realiza o incursiune asupra tradiției canonice în vederea identificării motivelor pentru care viața parohială, comunitatea parohială și întreg sistemul parohial nu beneficiază de o atenție sporită. Mai mult vom încerca să identificăm în ce măsură reprezintă comunitățile rurale desprinse de episcop, începând cu răspândirea creștinismului în zonele rurale, primele forme de organizată administrativă din care s-au dezvoltat parohiile în cadrul Bisericii. O altă dimensiunea vizat a fi explorată în cadrul acestei cercetări doctorale este reprezentată de evoluția sistemului de organizare parohială în cadrul altor Biserici naționale și factorii care au influențat acest proces. Inevitabil coordonatele care vor ghida cercetarea vor trebui să includă și aspecte privind modul în care evoluția parohiei a fost influențată de dinamica relației dintre Biserică și societate, respectiv Biserică și stat și, din această perspectivă, vom încerca să identificăm care au fost principalii factori care au influențat apariția, dezvoltarea și consolidarea sistemului de organizare parohială în spațiul românesc.

Răspunsul la aceste întrebări nu este simplu, însă prin demersul de față voi încerca să lămuresc cum a apărut și s-a dezvoltat sistemul de organizare parohială în Biserica Ortodoxă, din punct de vedere istoric și canonic.

2. Motivația alegerii subiectului

Motivația propunerii prezentei teme de cercetare doctorală – *Apariția și dezvoltarea sistemului de organizare parohială în Biserica Ortodoxă. Studiu istoric-canonic* – derivă din nevoile resimțite în calitate de membru al clerului ortodox, respectiv de clarificare a misiunii pastorale în viața societății secolului XXI, pe toate componentele relației dintre paroh și comunitatea păstorită, individ și parohie, în vederea calibrării activității misionare, liturgice și cultural-filantropice, în conformitate cu învățătura transmisă de Mântuitorul Iisus Hristos și de către Sfinții Apostoli. De altfel, în dorința constantă de actualizare a lucrării

preoțesți constat că sacerdotul creștin a fost întotdeauna omul vremii și al vremurilor, misiunea sa derulându-se în baza unor coordonate guvernate de Revelația Dumnezeiască, aceasta fiind transpusă prin intermediul izvoarelor sale, respectiv Sfânta Scriptură și Sfânta Tradiție. În fapt, aceste coordonate ar trebui să-l sprijine în procesul de confirmare pe cel chemat la înalta treaptă a preoției, să preia din experiența individului și a societății pentru a putea proiecta un viitor în care omul îl cunoaște și Îl preamărește pe Dumnezeu, atât în Biserică, cât și în lume¹¹.

Biserica este formată de mireni împreună cu clerici și nu poate exista altfel – „precum fără de credincioși nu au rost să existe clericii și să se constituie în biserică, tot așa și fără de clerici nu pot exista credincioșii constituiți în biserică”¹². Astfel, lucrarea Mântuitorului Iisus Hristos este continuată de Biserică, aceasta fiind cea care propovăduiește Sfânta Evanghelie și pe Mântuitor prin cult și Sfânta Liturghie, de unde derivă și scopul misiunii de încorporare, prin har, a oamenilor în trupul tainic al lui Hristos¹³. În aceste sens, Mântuitorul¹⁴ a instituit Sfânta Taină a Preoției, după învierea Sa din morți, când le-a transmis Apostolilor: „Pace vouă! Precum M-a trimis pe Mine Tatăl, vă trimit și eu pe voi. Și zicând acestea, a suflat asupra lor și le-a zis: Luați Duh Sfânt. Căroră veți ierta păcatele, le vor fi iertate și căroră le veți ține, vor fi ținute” (Ioan 21, 23). De altfel, Sfinții Părinți Ioan Gură de Aur și Grigorie de Nazianz insistă asupra rolului important pe care îl are Preoția în procesul de *îndumnezeire a omului* – văzut ca sacralizare a acestuia în gradul cel mai înalt îngăduit naturii sale.

În ceea ce privește parohia, în sensul biblic al conceptului, aceasta reprezintă celula misionară prin excelență, spațiu în care indivizi trăiesc împreună în comunitate¹⁵ și care facilitează transmiterea învățăturii mântuirii, locul în care se realizează întreita slujire a

¹¹ Sfântul Ioan Gură de Aur, *Despre preoție*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1998, p. 62-63.

¹² Pr. Dr. Liviu Stan, *Mireni în Biserică, importanța elementului mirean în Biserică și participarea lui la exercitarea puterii bisericești, studiu canonic-istoric*, Tiparul tipografiei arhidiecezane Sibiu, 1939, p. 24-25.

¹³ Valer Bel, *Missio Dei*, în Ioan Chirilă (coord.), *Misiunea Bisericii în Sfânta Scriptură și în istorie*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2006, pp. 12-15.

¹⁴ După temeiurile Sfintei Scripturi, toate cele șapte Sfinte Taine sunt instituite de către Mântuitorul Iisus Hristos, iar instituirea lor Dumnezeiască de la Hristos și săvârșirea lor de către Apostoli și urmașii lor – episcopii, iar ulterior preoții, constituie elementul principal al ființei Tainelor – a se vedea pe larg: Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. III, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1978, p. 143-144.

¹⁵ A se vedea, pe larg, Pr. Prof. dr. Ioan Bria, *Liturghia după Liturghie*, Editura Athena, 1996, p. 109.

Mântuitorului, atât prin clerici, cât și prin mireni. Realizarea lucrării mântuitoare a Mântuitorului Iisus Hristos în cadrul parohiei reclamă consolidarea unității spirituale, prin intermediul preoților parohi, care dispun de toate mijloacele liturgice și misionare.

Pe de altă parte, misiunea preotului are și o altă valență, care vizează raportarea la celelalte organisme și instituții ale Bisericii, dar în mod particular la coordonatele relației cu Episcopul acestuia. Canoanele 1 și 2 apostolice subliniază faptul că Episcopul este urmașul direct al Sfinților Apostoli, întrucât doar acesta are plinătatea harului. În plus, prin raportare la învățăturile transmise de Sfântul Grigore de Nazianz¹⁶, fiecare episcop este capul unei Biserici locale, „*capul plinătății lui Hristos*”, întrucât episcopul este investit nu doar cu răspunderea săvârșirii Sfintelor Taine, care pot fi săvârșite de către toți preoții, dar mai mult decât atât episcopul poate săvârși Taina Hirotoniei. Pe aceste considerente teologice, Sfântul Ignatie Teoforul subliniază, în *Epistola către Efeseni*¹⁷, că Biserica este în chip văzut în episcop și în chip nevăzut în Hristos. Legătura intrinsecă dintre episcop și Biserică este afirmată încă din secolul al II-lea de către Episcopul Antiohiei, care ne transmite că *Episcopul e chipul Tatălui*¹⁸. Elocvent în acest sens, reliefează că relația societății cu divinitatea gravitează în jurul episcopului, prin Euharistie, în acord cu tradiția moștenită de la Sfântul Ioan Evanghelistul¹⁹. Rezumându-ne la exemplele ce vizează aprecierile vechilor Părinți despre legătura dintre episcop și Biserică, remarcăm faptul că Biserica s-a concentrat asupra episcopului, reglementând fiecare aspect de la prerogativele acestuia în viața eparhiei și până la modul de alegere și hirotonire.

Părintele Dumitru Stăniloae subliniază că episcopul și preotul aflat în subordonarea acestuia sunt organele de instituire divină prin care se transmit celelalte taine credincioșilor²⁰. Canonele 38, 39, 40 și 41 apostolice, respectiv 12 Sinodul ecumenic VII, 57 Laodiceea, 6, 7, 33 Cartagina²¹ subliniază datoria de ascultare pe care o au preoții și diaconii față de episcop, în timp ce canonul 39 apostolic relevă forma de organizare primară a parohiilor – structuri administrative conduse de către Episcopi într-o primă instanță – în

¹⁶ Sf. Grigore de Nazianz, *Cuvântarea 2*, 99, J. P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus*, series *Graeca*, Paris, 1857-1866, vol. 35, col. 501.

¹⁷ Sf. Ignatie Teoforul, *Epistola către Efeseni*, 3, 1-2, în *Scrierile Părinților Apostolici*, vol. I, traducere pr. Dr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995.

¹⁸ Sf. Ignatie Teoforul, *Episcopa către Magnezieni*, 4,1; *Epistola către Smirneni*, 8, 1-2; *Epistola către Tralieni*, 3,1 în *Scrierile Părinților Apostolici*, vol. I, p. 200-220.

¹⁹ Sfântul Ignatie al Antiohiei, *Către Magnezieni*, VI, 1, în *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. I, p. 165-184.

²⁰ Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. III, p. 143-144.

²¹ Arhid. Prof. Dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, p. 32.

cadrul cărora preoții și diaconii îndeplineau funcțiile sacerdotale în strictă dependență de episcop.

Misiunea Bisericii Ortodoxe se realizează prin tainele transmise de Tradiția Apostolică, învățătura despre Euharistie, învățătura despre Întruparea Mântuitorului Iisus Hristos, respectiv despre Sfânta Treime, motiv pentru care apreciem că misiunea Bisericii nu se poate delimita de pastorație, pe care preotul paroh o realizează prin săvârșirea Sfintelor Taine – toate trăite în Sfânta Liturghie. Pe acest fond, apreciem că transmiterea mesajului Evangheliei nu poate fi făcut la întâmplare, context în care preotul paroh trebuie să-și calibreze procesul prin raportare inclusiv la nivelul cultural al comunității păstorite.

Observăm astfel două coordonate majore ale derulării misiunii pastorale și ale slujirii preoțești, ambele înregistrând transformări profunde de-a lungul istoriei, Biserica fiind supusă constant presiunii evoluției factorilor sociali și politici.

În ceea ce privește relația/raportarea dintre preot și episcopul acestuia, odată cu dobândirea unităților pastorale de către preoți și asumarea responsabilităților asupra manierei de cârmuire, dependența preotului de ierarh s-a concentrat pe supravegherea și controlul din partea episcopului, preoții datorându-i ascultare canonică. Ulterior, adoptarea unor acte cu caracter normativ, cum ar fi Statutul Organic, respectiv documentele statutare de organizare a Bisericii Ortodoxe, relația preotului paroh cu celelalte unități componente ale Bisericii a fost din ce în ce mai bine reglementată.

Nu putem afirma același lucru în ceea ce privește relația preotului cu comunitatea păstorită, întrucât aceasta înregistrează dinamici accentuate, cu o viteză de transformare din ce în ce mai accelerată, ca rezultat al mutațiilor care se produc la nivel social. Profunde transformări ale omului contemporan și ale societății secularizate și globalizate au reverberații directe asupra relației individului cu sentimentul religios, în special în ceea ce privește forma de manifestare și exprimare a acestuia. În prezent, individul este asaltat și deseori captiv al multitudinii și diversității paradigmei culturale și sociale transpuse și induse prin intermediul instrumentelor mediatice și informaționale, care conduc invariabil la remodelarea mentalităților colective și comportamentale. Conform literaturii de specialitate, societatea contemporană, privită din perspectivă religioasă, este una complexă. Teologi, sociologi și istorici au identificat o serie de mutații care s-au produs în plan religios în ultimele decenii, transformări care au pătruns inițial în societatea vest europeană și care, gradul, au ajuns să se manifeste și în spațiul creștin-ortodox din Europa de Est. Țările care au cunoscut un regim politic comunist se confruntă, din ce în ce mai acut, cu o reinterpretare a valorilor creștine, pe baze și fundamente care nu respectă tradiția creștină. Astfel, într-o

societate relativizată și care la rândul ei relativizează totul era de așteptat ca și valorile morale și creștine să fie supuse aceluiași provocări.

Devine din ce în ce mai evident că societatea modernă, consumeristă și secularizată se concentrează pe agonisirea unor lucruri materiale și personale, efemere, în timp ce valorile spirituale sunt marginalizate, etichetate ca fiind retrograde și lipsite de relevanță pentru o masă din ce în ce mai mare de indivizi. Cu toate că lumea ortodoxă nu a avut o apetență către o participare activă la fenomenul numit modernitate, văzut ca tendință de a antropologiza teologia și percepțiile religioase, așa cum este marcată lumea creștină occidentală²², revoluția antropologică din secolul al XX-lea a reprezentat un moment de turnură în relația dintre valorile creștine și cele seculare în mentalitatea individuală și colectivă. Această realitate – că o acceptăm sau nu – conduce inevitabil la degradarea conștiinței eclesiale și tăgăduirea, diluarea sau chiar reinterpretarea mesajului evanghelic. Din ce în ce mai frecvent, secularizarea transferă sensul existenței umane de la teocentrism la antropocentrism, însă cu atât mai mult situația actuală reclamă plasarea preotului și parohiei față în față cu individul și societatea, context în care este imperios necesar ca Biserica să identifice sensul duhovnicesc, inclusiv în globalizare. Din aceste motive trebuie înțeleasă realitatea socială, politică, economică și culturală a creștinilor în secolul XXI.

Devenită cu atât mai importantă în contextul actual, relevanța relației preotului cu parohia și comunitatea păstorită derivă și din rolul fundamental pe care acesta din urmă și-l asumă și anume de a se ruga pentru toți credincioșii, precum și din faptul că preotul parohul însoțește enoriașul în toate momentele determinante ale vieții, prin acordarea binecuvântării în Taina Botezului, în momentul căsătoriei sau când conduce enoriașii pe ultimul drum. Din aceste considerente ar trebui să cunoască nevoile și bucuriile fiecărui enoriaș, întrucât preotul paroh trebuie să asigure mântuirea celor care confirmă importanța pe care acesta o are în parohia păstorită. Pe aceste coordonate, parohia trebuie să construiască o comunitate unită, iar slujirea sacerdotală a preotului trebuie să fie reciprocă cu cea harismatică a mirenilor, deoarece preotul trebuie să le explice membrilor parohiei importanța unirii cu Iisus în Euharistie și bucuria comuniunii cu Dumnezeu cel în Treime²³.

²² Catolicismul și protestantismul au fost marcate de momente determinante, ca rezultat al adaptării la procesul de modernizare, precum Renașterea, Reforma sau Contrareforma, respectiv războaiele religioase, revoluția franceză, Iluminismul, precum și triumful rațiunii și al drepturilor omului.

²³ Pr. Prof. dr. Mihai Himcinschi, *Biserica în societate, aspecte misionare al Bisericii în societatea actuală*, Editura Reîntregirea, Alba-Iulia, 2004, pp. 88.

Subiectul supus atenției prin intermediul acestei lucrări de cercetare – *Apariția și dezvoltarea sistemului de organizare parohială în Biserica Ortodoxă. Studiu istoric- canonic* – se încadrează în sfera cercetărilor de drept canonic, pornind tocmai de la faptul că legislația și canoanele bisericești continuă să rămână linia fundamentală de conduită în cadrul Bisericii Ortodoxe Române, atât pentru viața spirituală și morală a comunității, cât și a preotului, pe de-o parte, iar pe de alta statuează natura relațiilor stabilite între organismele componente ale Bisericii. Ambiția realizării unei radiografii a metamorfozei unei structuri organizatoric-administrativă a Bisericii Ortodoxe Române – parohia, respectiv complexitatea proceselor de transformare a acestei unități au generat provocări suplimentare, reclamând abordarea subiectului și din punct de vedere istoric.

Istoria Bisericii Ortodoxe din arealul românesc continuă să reprezinte un domeniu generos de cercetare și un instrument de cunoaștere a trecutului acestui spațiu, cu atât mai mult cu cât cercetările au evidențiat sinergia evoluției acesteia cu istoria culturală, politică și socială. De-a lungul a două milenii de creștinism, Biserica Ortodoxă a fost instituția fundamentală a românilor care a ocrotit interesele spiritual-religioase, cultural-naționale și educaționale atât la nivel de individ, cât și la nivel de comunitate. Pornind de la aceste realități, luând în considerare relevanța instituțiilor centrale bisericești și a arhierilor, istoriografia autohtonă s-a concentrat mai degrabă asupra funcționării și evoluției organismelor centrale și a impactului ierarhilor în evoluția societății, organismele din plan local și regional – cum ar fi parohiile și protopopiatele – nu au beneficiat, în egală măsură, de atenția cercetătorilor²⁴. Din perspectivă istorică, modul de organizare al Bisericii Ortodoxe Române a fost supusă constant unor transformări profunde, proces care a marcat și perspectiva asupra misiunii creștine – fiind interpretată deseori ca operă de salvare și mântuire a individului²⁵.

²⁴ Ipoteză adusă în atenție de o serie de cercetători, printre care amintim lucrarea: Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxie și Luteranism în Transilvania și Marea Unire: Evoluție istorică și relații confesionale*, Editura Andreiană/Presa Universitară Clujeană, Sibiu/Cluj-Napoca, 2015, p. 47-94.

²⁵ În ceea ce privește coordonatele teologice ale misiunii creștin ortodoxe în societatea contemporană a se vedea, pe larg, David J. Bosch, *Transforming mission: paradigm shifts in theology of mission*, Orbis Books, 1991; Francis Anekwe Oboiji, *Concepts of mission: the evolution of contemporary missiology*, Orbis Books, 2006; John G. Flett, *The Witness of God: The Trinity, Missio Dei, Karl Barth, and the Nature of Christian Community*, WM. B. Eerdmans Publishing, 2010.

3. Scopul și limitele cercetării

Biserica este chemată să-și împlinească misiunea, să călăuzească omul și lumea spre mântuire. Lumea rămâne pentru Biserică ceea ce este marea pentru corabia care spintecă apele. E doar un cadru exterior în care „corabia-Biserică” își continuă mersul de veacuri, și-l va continua. Biserica își realizează menirea rămânând fidelă propriei ei vieți și drumului ei, și evitând identificarea cu lumea. Revelația supremă a fost facilitată de Fiul lui Dumnezeu și am fi tentați să tragem concluzia că după aproape două milenii de când Sfinții Apostoli au început să răspândească învățătura mântuitoare, ar trebui să asistăm la triumful mesajului Evangheliei. Însă, la o diagnoză rapidă observăm că ortodoxia și creștinismul nu reprezintă o religie universală prin raportare la populația pământului, ci reprezintă una dintre marile religii ale globului. Mai mult decât atât, de-a lungul timpului și în egală măsură și în prezent, misiunea evanghelizatoare a Bisericii a fost constant chestionată și deseori atacată în mod direct sau indirect. Cu toate acestea, misiunea de asigurare a lucrării de transfigurare a chipului lumii după Evanghelia Mântuitorului este continuă și de actualitate.

Comunitatea creștină a secolului al XXI-lea – definită de literatura de specialitate drept postmodernă și postcreștină – aduce o nouă perspectivă despre lume în general, dar în mod particular despre sentimentul religios și formele de manifestare pe care le îmbracă acesta. Procesul accentuat de secularizare și implicit de desacralizare, care a debutat încă de la primele forme de organizare ale Bisericii, devine azi o realitate incontestabilă ce și-a rafinat în ultimele decenii obiectivele, mijloacele și instrumentele prin care reușește să consume individul și societatea contemporană, context în care misiunea Bisericii trebuie să se adapteze, în virtutea chemării sale, pentru a asigura o profilaxie autentică, creștin- ortodoxă.

Pornind de la aceste coordonate teologice, a apărut și necesitatea abordării, de o manieră structurată și sistematizată, a modului în care au evoluat structurile organizatorice ale Bisericii Ortodoxe – ne raportăm în mod particular la sistemul de organizare parohială ca spațiu de transmitere a învățăturii creștine, respectiv impactul pe care l-au avut realitățile sociale, politice și economice asupra acestor procese. De aici derivă și obiectivele prezentei cercetări, de aprofundare a cunoașterii referitoare la evoluția structurilor organizatorice ale Bisericii Ortodoxe din spațiul românesc, precum și înnoirea și completarea istoriografiei bisericești, prin recuperarea și restituirea unor capitole de o relevanță deosebită în evoluția istorică a structurilor administrative ale Bisericii – elemente în egală măsură interesante și determinante, dar și mai puțin vizibile în literatura de specialitate. Realitatea actuală a

istoriografiei problemei, respectiv volumul relativ redus de studii dedicate structurii organizatorice parohiale derivă, pe de-o parte, din carența surselor documentare dedicate evoluției celei mai mici unități administrative din cadrul Bisericii Ortodoxe Române – parohia, cât și din faptul că șantierele de cercetare s-au concentrat asupra restituirii, cu predilecție, a impactului pe care personalitățile bisericesti marcante le-au avut asupra societății în general și a Bisericii în particular, respectiv impactul organismelor bisericesti centrale asupra evoluției sistemului de organizare al Bisericii – aspect deosebit de relevant pentru istoriografia națională.

Odată ce istoriografia națională s-a îmbogățit prin numeroasele cercetări, studii și articole dedicate, așa cum pomeneam anterior, figurilor ilustre de ierarhi, precum și organismelor centrale, apreciem că este momentul prielnic restituirii relevanței structurilor parohiale. De altfel, pentru teologia canonică ortodoxă, prezentarea acestui subiect constituie o provocare, dar și o oportunitate, întrucât se poate observa, parcurgând acest excurs istoric-canonic, modul în care sistemul de organizare parohială a apărut și s-a dezvoltat de-a lungul istoriei. Desigur, acest excurs are și unele limite, legate în special de perioada de timp tratată, dar și de modul în care astăzi diversele Biserici Ortodoxe autocefale înțeleg să-și organizeze cea mai mică unitate administrativă. În consecință, prezentul proiect de cercetare reprezintă o secvență a unui șantier mult mai amplu de cercetare, prin care parcursul istoric și canonic al structurilor organizatorice ale Bisericii Ortodoxe Române, astfel cum sunt ele prezentate de tradiția Bisericii în documentele statutare, este readus în atenție.

Pornind de la aceste premise, scopul demersului nostru este unul clar, adică vom aborda tema cu încrederea că vom reuși să surprindem și să evidențiem, iar ulterior să și transmitem ceea ce este util și folositor pentru misiunea pastorală, însă avem de asemenea conștiința faptului că nici acest subiect, ca și oricare altul, nu poate fi tratat și prezentat exhaustiv în cadrul unei cercetări doctorale, dar nădăjduim să contribuim la dezvoltarea istoriografiei pe acest subiect.

În mod concret, cercetarea doctorală abordează sistematic, prin apelul la sursele bibliografice edite și inedite următoarele coordonate:

- a. Analiza structurii organizatorice a parohiei văzută prin lumina Vechiului și Noului Testament, context în care vom încerca să surprindem evoluțiile comunităților creștine prin raportare la conceptul de familie, precum și relația dintre *ecclesia* și sinagogă;
- b. Organizarea bisericască în primele secole creștine în Răsărit și Apus și dezvoltarea conceptului de parohie, respectiv evidențierea modului în care conceptul *paroikia* era

abordat în cadrul canoanelor Bisericii Ortodoxe, pornind de la canonul 13 de la Sinodul din Ancira, până la canonul 19 de la Cartagina și primele evidențe ale bisericilor parohiale în cadrul Sinodului IV Ecumenic și Sinodul Trulan – dimensiune care facilitează înțelegerea sistemului parohial în Apus și Răsărit;

- c. Pentru completarea imaginii printre etapele supuse analizei aprofundate se numără și radiografierea sistemului de organizare parohială în cel de-al doilea mileniu creștin, pornind de la Schisma din 1054 până la căderea Constantinopolului;
- d. Sistemul parohial în dezbaterea teologică complexă reprezintă o secvență consistentă, prin care vom încerca să aducem în atenție, de o manieră comprehensivă percepția structurii organizatorice parohiale în cadrul curentelor eclesiologice dezvoltate în secolul al XX-lea, de la eclesiologia euharistică în accepțiunea teologului Nikolai Afanassieff și până la concepția lui Ioannis Zizioulas, respectiv practica Fermentum-ului și a Antimisului;
- e. Invariabil, pentru asigurarea completitudinii cercetării doctorale vom aborda pe parcursul lucrării coordonatele misiunii creștine în secolul XXI, prin raportare la activitatea sacramental-liturgică, pastoral-misionară și administrativ-bisericească, abordând inclusiv modul de organizare canonică și administrativă a diasporei ortodoxe române.

4. Stadiul actual al cercetării

Prin raportare la perspectiva teologică asupra sistemului de organizare parohială în Biserica Ortodoxă, identificăm o paletă extinsă de studii și abordări în ceea ce privește sinodalitatea universală, dar și cea regională. Pe de altă parte, relația sinodală din plan local dintre parohie și eparhie nu este atât de aprofundat cercetată, în egală măsură fiind neglijat și procesul de transformare a sistemului de organizare parohială de-a lungul a două milenii de creștinism în spațiul românesc. Colateral, constatăm azi că teologi și cercetători sunt încă în căutarea unei soluții cu privire la cheia de interpretare a relației dintre preot și episcop în lumea ortodoxă, în condițiile în care literatura de specialitate evidențiază o relație mult mai clar articulată între episcop și preot în lumea apuseană. În teologia evanghelică și cea catolică parohia și preotul paroh reprezintă o temă de bază pentru cercetarea contemporană, studiile elaborate în acest sens acoperind o plajă extinsă de cercetare, de la însemnătatea biblică a

comunităților primare și a înțelesului eshatologic al termenului „paroikia”, până la teologia parohiei sistematizată la Conciliul II Vatican²⁶.

Prin urmare, în încercarea de dezvoltare a unei teologii românești și pe fondul sărăciei unei literaturi de specialitate, sistematic întocmită, tema prezentului proiect de cercetare este binevenită. O operă de referință pe această temă nu avem în spațiul teologic românesc.

Dacă în literatura românească de specialitate există puține lucrări care abordează numai tangențial tema noastră de cercetare, în literatura străină există foarte multe lucrări. Dintre acestea amintim: P. V. Aimone-Braida, „La parrocchia nel secondo millennio”, în VV. AA., *La parrocchia*, Milano, 2004, p. 35-86; V. Bo, *Storia della parrocchia*, I-V, Roma, 2004;

A. Cattaneo, „Per un proficuo rapporto fra parrocchia e movimenti”, în *Annales Theologici*, 19 (2005), nr. 2, p. 397-417; F. Coccopalmeiro, *De paroecia*, Roma, 1991; F. Coccopalmeiro, „Il concetto di parrocchia”, în A. Longhitano (et al.), *La parrocchia e le sue strutture*, Bologna, 1987, p. 29-82; F. Coccopalmeiro, *La parrocchia. Tra Concilio Vaticano II e Codice di Diritto Canonico*, Cinisello Balsamo, 2000; F. Coccopalmeiro, „Parroquia”, în Javier Otaduy, Antonio Viana, Joaquín Sedano (eds.) *Diccionario General de Derecho Canonico*, vol. V, Ed. Thomson Reuters Aranzadi, Pamplona, 2012, p. 907-916; Gruppo Italiano Docenti di Diritto Canonico (a cura di), *La parrocchia*, Milano, 2005; A. Longhitano (et al.), *La parrocchia e la sue strutture*, Bologna, 1987; J. Manzanares, J. Mostaza și L. Santos, *Nuevo derecho parroquial*, Madrid, 1988; P. Pavanello, „La parrocchia. Prospettive canonistiche innovatine”, în *Quaderni di Diritto Ecclesiale*, 18 (2005), p. 299-312; R. Pellitero, „Parrocchia, Chiesa locale, Eucaristia domenicale”, în *Studi Canonici*, 468 (2000), p. 114-120; J. Périsset, *Laparoisse*, Paris, 1989; K. Rahner, „Per una teologia della parrocchia”, în K. Rahner (ed.), *La parrocchia*, Roma, 1965, p. 43-53; A. M. Rouco Varela, „La parroquia en la Iglesia. Evolución histórica, momento actual, perspectivas de futuro”, în VV. AA., *La parroquia desde el nuevo derecho canónico*, Salamanca, 1991, p. 15-29; A. M. Stickler, „La parrocchia nella sua evoluzione storica”, în VV. AA., *La parroquia desde el nuevo derecho canónico*, Salamanca, 1991, p. 7-19; R. Tononi, „La parrocchia come chiesa locale nel Concilio Vaticano II”, în *Quaderni Teologici del Seminario di Brescia*, 3 (1993), p. 83-115; A. Viana, *Organización del gobierno en la Iglesia*, Pamplona, ³2010, p. 286-296; A. Viana, „El párroco,

²⁶ A se vedea: Leszek Zynger, *Einleitung*, în Nathalie Kruppa, Leszek Zynger, *Pfarreien im Mittelalter: Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008, p. 9-26; Alphonse Borras, *La parrocchia. Diritto canonico e prospettive pastorali*, Dehoniane, Bologna, 1997; Vincenzo Bo, *Storia della parrocchia*, vol. I-II, Roma 1990, 1992; Răzvan Perșa, *Apariția și dezvoltarea sistemului de organizare parohială în Biserica Ortodoxă*, p. 528.

pastor proprio de la parroquia”, în *Ius Canonicum*, 58 (1989), p. 467-481; VV. AA., *La parrocchia*, Città del Vaticano, 1997; R. Naz (ed.), *Traité de droit canonique*, vol. I, Paris, 1954, p. 516-517; F. Claeys Bouuaert, „Curé”, în *Dictionnaire de Droit Canonique*, vol. IV, p. 889-892 ș. a.

Fără a reprezenta o listă exhaustivă, printre cercetările care abordează procesul de organizare a Bisericii Ortodoxe din spațiul românesc se numără: Iorgu Ivan, *Importanța principiilor fundamentale canonice de organizație și administrație pentru unitatea Bisericii*, Constantin Rus, *Importanța canoanelor Sinodului II ecumenic pentru organizarea și disciplina Bisericii; Principii și dispoziții de organizare și disciplină bisericească în canoanele Sinodului al VII-lea Ecumenic; Canonul 4 al Sinodului Ecumenic și importanța lui pentru organizarea Bisericii*, Ioan Vasile Leb, Gabriel Viorel Gârdan, Marius Eppel, Emilian Iustinian Roman, Mircea Gheorghe Abrudan. *Instituții ecleziastice ortodoxe. Izvoare legislative bisericești și laice (sec. XVIII-XX)*, Nicolae V. Dură, *Principiile canonice, fundamentale de organizare și funcționare a Bisericii Ortodoxe și reflectarea lor în legislația Bisericii Ortodoxe*, Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Paul Bruszanowski, *Învățămintul confesional ortodox român din Transilvania între anii 1848-1918. Între exigențele statului centralist și principiile autonomiei bisericești*, Mircea Gh. Abrudan, *Ortodoxie și Luteranism în Transilvania între revoluția pașoptistă și Marea Unire – Evoluție istorică și relații confesionale*, Ioan-Vasile Leb, *Importanța evenimentelor istorice ale secolului al XX-lea pentru Biserica Ortodoxă Română*.

În ceea ce privește dinamica relației dintre Stat și Biserică subiectul a atras atenția mai multor cercetători, motiv pentru care precizăm că aceasta se împarte pe mai multe epoci și perspective, pornind de la primele forme de organizare, autonomie și până la autocefalie, pe multiplele dimensiuni ale interferențelor existente din prisma concentrării asupra aceluiași comunități. Printre lucrările care ne-au atras atenția prin raportare la aceste coordonate se numără: Cândea Romulus, *Biserică și Stat. Câteva considerații istorice și principale*; Șerban Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc*; Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*; Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de biserică românească din Transilvania în perioada dualismului (1867-1918)*; Liviu Stan, *Relațiile dintre Biserică și Stat*; M. Chiriță, *Raportul dintre Stat și Biserică din punctul de vedere juridic*; I. Mateiu, *Dreptul bisericesc de stat în România întregită*; Theodor Fecioru, *Poporul român și fenomenul religios*; Liviu Stan, *Relațiile dintre Biserică și Stat. Studiu istorico-juridic*; Gr. Marcu, *Biserica ortodoxă înaintemergătoare a statului național român*.

O altă dimensiune a ariei de cercetare supusă atenției în cadrul cercetării noastre este reprezentată de problema autonomiei și autocefaliei bisericesti în spațiul ortodox românesc, subiectul abordat din perspective complexe în: Liviu Stan, *Despre autonomia bisericească*, respectiv *Autocefalia și autonomia în Ortodoxie*; Ilie Moldovan, *Etnicitate și autonomie. Considerații de ordin teologic-moral, cu ocazia aniversării autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*; Iorgu Ivan, *Autonomia Bisericii în concepția IPS Mitropolit Nicolae Bălan*; Gheorghe Ciuhandu, *Autocefalie și autonomie bisericească*; Ioan Floca, *L'autocephalie dans l'Eglise orthodoxe roumaine; Faze și etape ale stărilor de independență de tip autonom și autocefal în Biserica Ortodoxă Română*; Iorgu Ivan, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române – un veac de la recunoașterea ei*; + Daniel, *Patriarhul României, Autocefalia bisericească: unitate de credință și libertate de conducere*; Constantin Rus, *Probleme referitoare la autocefalie; Unity and Autocephaly. Some canonical remarks; Canonul 34 apostolic și implicațiile sale canonice*; Georgică Grigoriță, *Autocefalia în sinodalitate. Autonomia eclezială în Biserică din punct de vedere canonic ș. a.*

În ceea ce privește perspectiva ortodoxă asupra evoluției sistemului de organizare parohială, literatura de specialitate evidențiază două coordonate majore prin care este analizat acest proces, respectiv natura misionară a acestor structuri administrative și natura eclesiologică. Prin raportare la natura misionară a parohiei, deși structura canonică a parohiei a fost considerată, în cele mai multe cazuri, ca fiind neimportantă, literatura de specialitate a abordat această perspectivă întrucât această dimensiunea surprinde structura pastoral- misionară a parohiei. Cât privește cercetările eclesiologice care vizează natura relației dintre parohie și episcopie, în literatura științifică a secolului al XX-lea se disting două direcții majore, prin care parohia este percepută, pe de-o parte, ca expresie reală a Bisericii locale, o structură administrativă cu atribuții sacramentale în cadrul căreia este săvârșită Euharistia²⁷. Pe de altă parte, parohia este percepută ca o realitate dependentă de episcop și reprezintă o extensie a euharistiei oficiate de acesta²⁸. În completarea acestor abordări se remarcă o nouă perspectivă în literatura de specialitate aferentă evoluției sistemului de organizarea parohială,

²⁷ Elocvent în acest sens, a se vedea studiile: Michael Plekon, *Always Everyone and Always Together: The Eucharistic Ecclesiology of Nicolas Afanasiiev's 'The Lord's Supper' Revisited*, în *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 41 (1997), p. 158-159; Maximos Aghiorghoussis, *The parish presbyter, and his bishop: a review of the pastoral roles, relationship and authority*, *St Vladimir's Theological Quarterly*, 29, no. 1 (1985), p. 54-55.

²⁸ Ioannis Zizioulas, *Euharistie, Episcop, Biserică*, Editura Basilica, București, 2009; *Ființa eclezială*, Editura Bizantină, București, 2007; Gheorghios D. Metallinos, *Parohia – Hristos în mijlocul nostru*, traducere Pr. prof. Ioan I. Ică, Editura Deisis, Sibiu, 2004.

determinată de necesitatea revitalizării comunităților parohiale, prin racordare la modelul eclesiologic prezentat în teologia Sfântului Ignatie Teoforul, care afirmă faptul că pentru săvârșirea Euharistiei episcopul poate delega un cleric²⁹.

Pe de altă parte, în literatura de specialitate subsecventă misiunii și rolului preotului în cadrul comunității se remarcă: Nicodim Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe, însoțite de comentarii*; Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe, note și comentarii*; Dumitru Stăniloae, *Slujirile bisericești și atribuțiile lor; Creația ca dar și Tainele Bisericii; Teologia dogmatică ortodoxă; Temeiurile teologice ale ierarhiei și ale sinodalității*; Spiridon Cândeia, *Scopul preoției la Sfinții Părinți; Chipul preotului după Sfânta Scriptură și Sfinții Părinți*; Nicolas Afanasiev, *The Canons of the Church: Changeable or Unchangeable*; Vladimir Lossky, *Teologica mistică a Bisericii de Răsărit*; Paul Evdokimov, *L'orthodoxie*.

Cu toate că prezenta cercetare doctorală reprezintă o primă etapă a unui proiect mult mai extins, apreciem că abordarea interdisciplinară a subiectului și apelul la documentele primare asociate subiectului, cu toate limitele, imperatiivele și constrângerile asociate unui astfel de demers, au facilitat înțelegerea evoluției sistemului de organizare parohială din cadrul Bisericii Ortodoxe din spațiul românesc, și poate contribui la întregirea cunoașterii, precum și la restaurarea rolului *parohiei* în cadrul structurii instituționale a Bisericii.

5. Metodologia cercetării

În teza de față, tema supusă cercetării va fi abordată din perspectivă canonică, teologică, istorică, respectiv descriptivă și comparativă, ceea ce presupune o prezentare de ansamblu a conceptului parohiei și de contextualizare a relațiilor sale cu spațiile cărora se adresează. Conceptul de contextualizare, aplicat domeniului religios în general, se referă la limite, orizonturi, granițe, diferențe, distincții, diversitate, pluralitate, unicitate, acțiune, acceptare, deschidere, sinceritate, complexitate, contextualizare, valori și principii în spațiul de manifestare al umanului, în care umanul este înțeles din perspectiva actului mântuitor al Întrupării lui Hristos.

Prin mesajul ei unic și revelat, religia creștină a schimbat fața întregii lumi și a întemeiat o nouă epocă a iubirii, a speranței și a păcii. Mântuitorul Iisus Hristos, Modelul nostru suprem, a oferit oamenilor legea cea nouă a desăvârșirii, pe care a pecetluit-o pentru totdeauna în ființa Sfintei Biserici. Prin aceasta, încă de la începuturile ei, Biserica a dobândit un rol educațional determinant pentru întreaga omenire, reușind să promoveze

²⁹ Sfântul Ignatie Teoforul, *Epistola către Smirneni*, în *Scrierile Părinților Apostolici*, vol. I, p. 184.

valorile spirituale autentice, în pofida tuturor ideologiilor distructive apărute de-a lungul timpului.

Pornind de la aceste premise și luând în considerare faptul că teza de doctorat pornește de la primele forme de organizare a creștinismului și are ambiția de a acoperii cele două milenii de evoluție și dezvoltare a structurilor organizatorice ale Bisericii, complexitatea subiectului supus atenției a determinat în mod direct selectarea metodologiei utilizate. În consecință, cadrul teoretic și metodologic a fost construit pe coordonate sistematice, analitice, comparative și interdisciplinare, în cadrul cărora perspectiva canonică a fost dublată de o analiză în cheie istorică. Interdisciplinaritatea abordării subiectului derivă și din faptul că analiza prin lentila canonică, juridică și istorică a evoluției sistemului de organizare parohială asigură interpretarea impactului evenimentelor istorice într-un context mai amplu, precum și din speranța că va oferi conținut și sens eclesiologic și canonic pentru înțelegerea acestor realități. În acest sens am aplicat și metoda hermeneutică, ce îmbină studiul istorico-filologic cu cel tipologic-teologic, pentru a asigura o perspectivă ce include atât contextul și cadrul în care a luat naștere și s-a dezvoltat sistemul de organizare parohială, cât și pentru a evidenția datul teologic revelat. În același sens am utilizat și metoda exegetică-comparativă, pentru interpretarea canoanelor sau a operelor canoniștilor.

Aplicarea metodelor analitice în cadrul acestei cercetări doctorale a facilitat evidențierea poziției teologice, istorice, precum și sociologice a unor cercetători cu privire la conceptele abordate în cadrul tezei de doctorat, precum și a momentelor determinante în evoluția sistemului de organizare parohială. Prin aceasta am încercat să aduc în atenție analiza fiecărui concept din aria de cercetare, precum și nuanțele ce derivă din raportarea distinctă a teologilor față de evoluția sistemului de organizare parohială, pentru a răspunde la o parte dintre întrebările care au ghidat elaborarea cercetării de față. Metoda istorică a facilitat evidențierea metamorfozei sistemului de organizare parohială de-a lungul timpului, respectiv impactul pe care factori exogeni instituțiilor eclesiastice l-au avut asupra acestuia. Alături de cercetarea textului biblic este nevoie de o contextualizare adecvată a procesului de transformare a unei structuri administrative, demers care se poate realiza doar prin apelul la metodologiile specifice cercetării istorice. Astfel, am pornit de la premisa că aceste fenomene și procese de transformare a societății și-au pus amprenta inclusiv asupra evoluției formelor de organizare a Bisericii Ortodoxe din spațiul românesc, motiv pentru care și nădăjduiesc că aducerea în atenție a acestei perspective va contribui la înțelegerea extinsă a metamorfozei sistemului de organizare parohială.

În excursul istorico-canonic al acestei cercetări doctorale am pus accentul pe consultarea izvoarelor și surselor patristice, a documentelor oficiale, precum și a lucrărilor de specialitate care au abordat istoria bisericească și evoluția acesteia în spațiul românesc.

Pe aceste coordonate, cercetarea doctorală a vizat:

- a) analiza legislației și a canoanelor bisericești, perspectivă ce a facilitat înțelegerea evoluției sistemului parohial de organizare prin raportare la linia fundamentală de conduită în cadrul Bisericii Ortodoxe Române atât pentru viața spirituală și morală a comunității, cât și cea a preotului paroh;
- b) diagnoza comprehensivă a dimensiunii istorice și culturale, prin care am vizat să înțeleg fenomenele și modul în care acestea au influențat modul de organizare al unităților componente ale Bisericii Ortodoxe din spațiul românesc, precum și factorii determinanți care au influențat acest proces;
- c) aspecte ce vizează teologia sistematică, dar care au și o aplicabilitate misionară, proces realizat prin înțelegerea conceptelor de secularizare, globalizare, consumerism și înțelegerea impactului acestora asupra sentimentului religios la nivel de individ și comunitate creștină.

În demersul nostru, ne vom călăuzi de câteva principii, pentru a întruni cele care se impun ca și metodologie în cercetare, dar ne vom raporta și la perspectiva misiunii Bisericii într-o vreme în care se cuvine să-și regăsească locul în societatea românească și să facă față atâtor probleme care o confruntă:

- a) *Să se întemeieze pe documente*, adică orice informație și afirmație trebuie să se fundamenteze pe un izvor, document, mărturie veridică;
- b) *Să fie selectivă*, adică din mulțimea evenimentelor consemnate în documente să se aleagă doar cele care au importanță și sunt relevante pentru tema abordată, cele care au contribuit la elucidarea și clarificarea unor ipoteze teologice importante;
- c) *Să fie obiectivă*, adică respectul cuvenit față de adevăr, să fie o expunere onestă, sinceră și cu dorința de-a fi în folosul Bisericii. Obiectivitatea trebuie respectată și cultivată ca apoi să fie pusă în dimensiunea dăruirii muncii pentru cauza Bisericii.
- d) *Să fie sistematică*, adică întreg demersul lucrării să fie prezentat într-o anumită rânduială, arătând înlănțuirea lor firească, închegând un tot unitar;
- e) *Să fie o expunere decentă*, care să întrunească normele cuvenite, într-o formă firească și pe înțelesul cititorului. Cu alte cuvinte să se realizeze o îmbinare armonioasă între erudiție, obiectivitate și eleganța expunerii.

6. Unicitatea, originalitatea și actualitatea temei de cercetare

Din investigațiile făcute am ajuns la concluzia că tema de cercetare la care m-am oprit și pe care nădăjduiesc să o finalizez, a fost puțin spre insuficient tratată. Fără îndoială că voi folosi resurse bibliografice care să abordeze comprehensiv dimensiunile evoluției structurii parohiale, dar voi depune multă râvnă ca în bună-măsură ideile și abordările să fie sub această notă a originalității. Faptul că în literatura canonică românească, cu excepția a câtorva studii de mici dimensiuni, subiectul nu a fost cercetat, constituie un motiv în plus pentru o notă proprie de unicitate și originalitate.

În ceea ce privește actualitatea și noutatea subiectului supus cercetării doctorale, relevanța tezei de doctorat este conferită de restituirea rolului structurii parohiale în organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe din spațiul românesc. Cadrul prin care este văzută această evoluție se raportează atât la afirmarea spiritualității ortodoxe în contextul european postmodern marcat de o serie de patologii existențiale, cât și la maniera în care Ortodoxia poate contribui la înțelegerea, asumarea și chiar depășirea provocărilor pe care individul contemporan le resimte în actuala dinamică socială și globală. Pornind de la premisa că Mântuitorul și Sfinții Apostoli au adaptat învățăturile transmise și discursul teologic în funcție de provocările morale și sociale pe care le-au întâlnit în cadrul comunităților păstorite, la fel și preotul paroh din ziua de azi trebuie să-și adapteze mesajul și învățătura creștină și să-l ancoreze în realitățile actuale. Luând în considerare faptul că individul postmodern este adeptul unei percepții autodeterminante și al unei rațiuni autonome, transpunerea Ortodoxiei ca soluție la interpretarea provocărilor contemporane asigură cunoașterea unei noi perspective și o invitație la dialog pentru întreaga societate.

În al doilea rând, apelul făcut pe parcursul cercetării doctorale la învățăturile transmise de Sfinții Părinți în fundamentarea ipotezelor și analizelor dezvoltate cu privire la evoluția structurilor organizatorice ale Bisericii asigură o perspectivă extinsă asupra procesului de transformare instituțională, luând în considerare atât profunzimea operelor teologice, cât și experiența duhovnicească directă și nemijlocită cu Dumnezeu a acestora. În acest sens am apelat la analiza, comparația și interpretarea principalelor izvoare biblice și patristice, realizând o incursiune diacronică și sincronică a coordonatelor doctrinare eclesiologice din cadrul creștinismului primar.

În al treilea rând, caracterul de noutate și originalitate al cercetării doctorale este adus și prin abordarea de o manieră interdisciplinară a subiectului supus atenției. În acest sens subliniem faptul că demersul de analizare a evoluției sistemului parohial de organizare din

prisma legislației și a canoanelor bisericești a facilitat înțelegerea liniei fundamentale de conduită în cadrul Bisericii Ortodoxe Române atât pentru viața spirituală și morală a comunității, cât și cea a preotului paroh. Pe de altă parte, pentru înțelegerea proceselor complexe care au determinat această metamorfoză a structurii organizatoric-administrative am abordat subiectul și printr-un filtru istoric, aplicând metode și instrumente specifice, pentru a înțelege contextul în care s-a produs această transformare.

7. Structura și conținutul lucrării

Lucrarea de față a fost prezentată ca teză de doctorat în Teologie, fiind pregătită sub atenta îndrumare a Părintelui Profesor Doctor Constantin Rus. Ea își propune să aprofundeze, din perspectivă istorică și canonică, apariția și dezvoltarea sistemului de organizare parohială în Biserica Ortodoxă. Sub termenul de „organizare parohială” nu se face doar o prezentare și raportare în trecut ci se va încerca o abordare care să ajungă până în actualitate.

Pentru aceasta, lucrarea este structurată în șase capitole.

Primul capitol prezintă, din perspectivă biblică, începuturile parohiei ca „popor”, „familie”, „biserica-casă” în Vechiul și Noul Testament. Aici s-au pus bazele parohiei – cel puțin la nivel teoretic – în modul de organizare și funcționare a familiei israelite, în relația dintre Dumnezeu și poporul ales, precum și în cadrul primelor comunități creștine întemeiate de Sfinții Apostoli. Dacă nu am fi făcut această prezentare, nu am fi putut înțelege dezvoltarea istorică și canonică ulterioară a parohiei și a sistemului parohial în viața Bisericii.

În cel de-al doilea capitol se va prezenta apariția sistemului de organizare parohială. În contextul celui de-al doilea capitol se va urmări prezentarea organizării imperiale și bisericești în primele secole creștine în cele două zone europene de referință: Occident și Orient. De asemenea se va aborda termenul „paroikia” în canoanele Bisericii Ortodoxe și prezența primelor biserici parohiale rurale. În acest capitol se va ajunge la o aprofundare a termenului de „paroikia” și a sistemului parohial în Apus și Răsărit până la sfârșitul primului mileniu creștin.

Cel de-al treilea capitol își propune să identifice sistemul parohial în cel de-al doilea mileniu. Pentru această perioadă un punct de referință îl va reprezenta sistemul de organizare parohială în perioada bizantină târzie și în perioada post-bizantină. De asemenea se va aborda sistemul parohial în Bisericile Ortodoxe locale. Sub această nuanță vor fi

prezentate: Bisericile Ortodoxe Grecești, definirea parohiei în Statutele de organizare ale Patriarhiei Ecumenice, ale Bisericii Ortodoxe Grecești, Rusești și Românești, iar în finalul capitolului, ca o sinteză, se va prezenta o structurare a parohiei conform legislației canonice actuale din cadrul Bisericii Ortodoxe Române.

Al patrulea capitol tratează sistemul parohial în dezbateră teologică actuală. Această dezbateră va aborda curente eclesiologice ale secolului al XX-lea și definirea parohiei. Se va prezenta eclesiologie euharistică și identitatea parohiei în concepția lui Nicolai Affanasiev precum și Parohia – Biserică locală sau expresie a Bisericii locale? De asemenea se va face demers spre eclesiologia euharistică și identitatea parohiei în concepția lui Ioannis Zizioulas. În vederea revitalizării și restructurării vieții parohiale este necesară chestionarea istorică și canonică a acesteia, pentru a delimita viziunea episcopalistă, pe de o parte, prin care preotul este văzut ca un simplu delegat al episcopului, și viziunea congregaționistă, prin care preotul este văzut ca reprezentant al laicilor.

Capitolul al patrulea se ocupă de analiza sistemului parohial prin raportare la legislația bisericească și de stat. Sunt analizate Pravila cea Mică și cea Mare, Regulamentele Organice, Regulamentul pentru organizarea treburilor bisericești a lui Șaguna, Statutul Organic al Bisericii Ortodoxe din Ungaria și Transilvania, Regulamentul pentru administrarea și controlarea treburilor bisericești, precum și Statutele pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române (1925, 1949, 2007 și 2020). În toate aceste statute și regulamente, sistemul parohial ocupă un loc central. Prin analiza lor, înțelegem mai bine modul în care a evoluat și s-a cristalizat parohia în cadrul Bisericii Ortodoxe Române.

Ultimul capitol tratează „Sistemul de organizare parohială și misiunea Bisericii Ortodoxe Române”, atât în țară, cât și în diaspora ortodoxă românească. Sunt evidențiate apariția și dezvoltarea comunităților ortodoxe românești din afara granițelor țării, cu structurile lor parohiale, precum și misiunea pe care acestea o desfășoară în diaspora, o misiune diferită de cea autohtonă, cu implicații și asupra sistemului de organizare parohială și a modului în care este înțeleasă parohia ortodoxă românească în diaspora.

Lucrarea se încheie cu prezentarea unor concluzii finale, urmate de o listă bibliografică generală.

Într-o lume marcată tot mai mult de criza lipsei de sens ca urmare a îndepărtării de Dumnezeu, lucrarea de față își dorește să fie o modestă contribuție la o mai bună cunoaștere și înțelegere a ceea ce a însemnat, înseamnă și se cuvine ca și-n viitor să fie percepută „parohia” și „comunitatea parohială”. Biserica este o comunitate cu caracteristici umane care nu pot fi negate, dar nu este o comunitate socială creată pentru a servi doar scopurile

imediate ale membrilor ei. Mai degrabă Biserica există pentru ca să slujească acest ultim scop: viața dependentă de Dumnezeu ca și Creator și Mântuitor. În acest sens folosim cuvintele Mântuitorului „De câte ori am voit să adun pe fiii tăi, după cum adună pasărea puii săi sub aripi, dar nu ați voit” (Matei 28, 37), care scot în evidență legea libertății umane. Această libertate conduce spre puterea alegeri între bine și rău. Ori parohia, această „micro-ecclesie” are menirea, prin preotul slujitor, să călăuzească cugetul și voința creștinului spre Dumnezeu.

8. Dificultăți întâlnite

În orice demers științific și cu atât mai mult în elaborarea unei lucrări ce va purta pecetea „teză de doctorat”, dificultățile de cercetare, sintetizare și elaborare sunt frecvente. N-au lipsit nici momentele de cumpănă. Totuși, am privit cu încredere întregul demers și efort și cântăresc faptul că întreaga osteneală nu va fi zadarnică.

Un aspect care merită amintit aici este lipsa materialului bibliografic în limba română, precum și munca de pionierat în unele aspecte punctuale ale tezei, aspecte depășite însă prin multă muncă și competentă îndrumare din partea Părintelui Profesor Constantin Rus.

9. Perspective

Prin cercetarea doctorală de față ne-am propus o radiografiere a sistemului de organizare parohială în Biserica Ortodoxă, de la începuturi și până în zilele noastre.

Fiind de o asemenea amploare, desigur că subiectul este unul deschis. Pe viitor, ar fi util de analizat mai în profunzime unele aspecte eclesiologice (cum ar fi de pildă raportul/relația dintre Biserica Universală și cea Locală), istorice (legate în special de perioadele în care Bisericile Ortodoxe au fost sub diverse stăpâniri), canonice și juridice (legate în special de raportul dintre organizarea parohială și cea statală, în țară și în diaspora, precum și modul în care această organizare a contribuit la cristalizarea sistemului de organizare parohială astăzi). Cercetarea poate fi extinsă apoi și pe teren juridic, prin prisma raporturilor dintre parohie și organizarea locală a statului, precum și a celor legate de modul de înființare, finanțare, organizare, funcționare și control din partea organismelor abilitate ale Statului.

În concret, în perspectiva extinderii șantierului de cercetare apreciem că ar fi utilă explorarea modului în care este văzut sistemul parohial în ansamblul său în secolele XIX și

XX – ca perioadă fanion al consolidării sistemului de organizare parohială, prin cercetarea lucrărilor de drept canonic ortodox publicate până la instaurarea regimului comunist, a regulamentelor bisericești elaborate la nivelul episcopiilor și modul în care acestea au fost transpuse în presa vremii, respectiv cum s-au reflectat în mentalitatea colectivă a epocii moderne.

BIBLIOGRAFIE

I. Izvoare

1.1. Izvoare biblice

1. *Biblia* sau *Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.

1.2. Izvoare patristice

1. Sfântul Ioan Dionisie al Alexandriei, *Epistole* 10, *împotriva episcopilor germani*, în J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, tom 10, col. 1324.

2. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilii la II Timotei*, 11, în J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, tom 62, col. 553.

3. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Cuvânt la Înălțarea Domnului*, 12, în J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, tom 52, col. 784.

4. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Despre obscuritatea profeților*, 2, 5, în J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, tom 56, col. 182.

5. Hegemonius, *Acta disputationis S. Achelai cum Manete haeresiarcha*, în J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, tom 10, col. 1492A.

6. Fericitul Ieronim, *Epistole*, CXLVI, 1, în J. P. Migne, *Patrologia Latina*, tom 22, col. 1194.

7. Sfântul Ignatie al Antiohiei, „Epistola către Smirneni” VIII, 1, în *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. I, p. 184.

8. Sozomen, *Istoria Bisericească*, cartea I, 8, în J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, tom 67, col. 880, traducere românească de Mitropolitul Iosif Gheorghian, București, 1897. 302

9. Sfântul Ignatie Teoforul, „Epistola către Philadelphieni”, în Ioan I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, Editura Deisis / Stavropoleos, Sibiu, 2008.

10. Beda Venerabilul, *Istoria Bisericească*, cartea V, cap. X (P. L. tom XCX, col. 244 B).

11. *Didahia celor 12 Apostoli*, X, 7, în Ioan I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, I, p. 569.

12. *Liturghierul*, tipărit cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Patriarh Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2012.

1.3. Izvoare canonice și juridice

1. Costescu, Chiru C., *Legea și statutul pentru organizarea bisericii ortodoxe române din 6 mai 1925*, Tipografia Curții Regale, București, 1925.

2. Costescu, Chiru C., *Legi, regulamente, canoane, statute, decizii, jurisprudențe*, Tipografia „Lupta” N. Stroilă, București, 1931.

3. Dron, Constantin, *Canoanele, text și interpretare*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1932.

4. Flocă, Arhid. prof. dr. Ioan N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1992.

5. Ipolit Romanul, Sfântul, *Tradiția Apostolică*, III, în Ioan Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, I, p. 573-574.

6. Milaș, Nicodim, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. I, partea I-a, traducere de Uroș Kovincici și Nicolae Popovici, Tipografia Diocezană, Arad, 1930.

7. Mommsen (ed.), Th., *Theodosiani Libri XVI, Cum constitutionibus Sirmondianis*, I, 2,

Berolini, Weidmannos, 1905.

8. Nicodemos, Agapius, *The Rudder (Pedalion)*, trad. de D. Cummings, Orthodox Christian Educational Society, Chicago, 1957.

9. Paul Negulescu, George Alexianu, coord., *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, vol. I, Editura Întreprinderile Eminescu, București, 1944.

10. Perșa, Răzvan, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. I-III, studiu introductiv, introduceri, note și traducere, ediție bilingvă, Editura Basilica, București, 2018.

11. Rus, Constantin, *Canoanele Sinoadelor Locale din Galia (secolele IV-VII). Text, traducere, introducere, note și indici*, Editura Astra Museum, Sibiu, 2013.

12. Schoell, R., G. Kroll (eds.), *Corpus Iuris Civilis, III, Novellae*, Berolini, 1895.
303

13. Stan, Alexandru I., Michael-Wiliams Stan, *Statutele Bisericii Ortodoxe Nord-Dunărene și Nord-Pontice: [al Bisericii Ortodoxe Române, al Bisericii Ortodoxe Ruse, al Bisericii Ortodoxe a Ucrainei, al Bisericii Ortodoxe din Moldova]*, Târgoviște, 2005.

14. *Regulamentul administrării bunurilor bisericești*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2019.

15. *Statutul de organizare și funcționare al Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008, 2022 (text adnotat).

II. Dicționare, monografii, enciclopedii

1. Branîște, Ene, Ecaterina Branîște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Editura Diecezană. Caransebeș, 2001.

2. Migne, J. P., *Dictionnaire moral, historique, canonique, liturgique, dogmatique et disciplinaire des decretes des diverses congregations romaines*, Paris, 1860.

3. Rus, Remus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, Editura Lidia, București, 2003.

4. *Dicționarul Explicativ al Limbii Române*, ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 1996.

5. *Enciclopedia Ortodoxiei Românești*, apărută din inițiativa și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.

III. Lucrări de specialitate

1. Addleshaw, G. W. O., *The Beginngins of the Parochial System*, St. Anthony Press, London, 1952.

2. Affanasiev, Nikolai, *Biserica Duhului Sfânt (I)*, traducere din limba rusă de Elena Derevici, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2008.

3. Amuza, Ion T., *Contribuții ale Bisericii Ortodoxe la formarea vechiului drept românesc*, Editura Moroșan, București, 2008.

4. Andea, Avram, *Sinteză de istorie bizantină*, Editura Mirton, Timișoara, 1995.

304

5. Annas (ed.), J., *Cicero: On Moral Ends*, Cambridge University Press, 2001.

6. d'Aquino, Toma, *Summa Theologica of St Thomas Aquinas*, q. 1, a. 9 (Westminster, MD: Christian Classics, 1981).
7. Banks, Robert, *Paul's Idea of Community*, Hendrickson Publishers, Inc., 1998.
8. Băbuș, Emanoil, *Bizanț și islam în Evul Mediu*, Editura Universității din București, București, 2002.
9. Băbuș, Emanoil, *Bizanțul, istorie și spiritualitate*, Editura Sophia, București, 2003.
10. Băbuș, Emanoil, *Bizanțul, istorie și spiritualitate*, ediția a II-a, Editura Sophia, București, 2010.
11. Bărbulescu, Laurențiu, *Biserica în evul mediu târziu și contemporaneitate*, Editura Macarie, Târgoviște, 2008.
12. Bel, Pr. Valer, *Misiune, parohie, pastorație*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2006.
13. Bobrinskoy, Pr. prof. Boris, *Taina Bisericii*, traducere Vasile Manea, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2004.
14. Bodea, Cornelia, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I-II, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
15. Branick, Vincent, *The House Church in the Writings of Paul*, Wilmington, 1989.
16. Branick, Vincent, *The House Church*, Wipf & Stock Pub, 2012.
17. Braniște, Ene, *Liturgica teoretică*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1978.
18. Brezeanu, Stelian, *Istoria Imperiului bizantin*, Editura Meronia, București, 2007.
19. Bria, Ion, *Dicționar de Teologie Ortodoxă A-Z*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.
20. Bria, Ion, *Destinul Ortodoxiei*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1989.
21. Bria, Ion, *Liturgia după Liturghie*, Editura Athena, București, 1996.
22. Bria, Ion, *Mergi în pace. Perspective ortodoxe în misiune*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2015.
23. Bright, William, *A History of the Church, from the Edict of Milan, A.D. 313, to the Council of Chalcedon, A.D. 451*, J. H. and Jas. Parker, 1986.
24. Brînzea, Pr. N., *Importanța catehizării pentru viața eclezială*, vol. I, Editura Tiparg, Pitești, 2004.
- 305
25. Brown, Raymond E., *Biblical Exegesis and Church Doctrine*, Paulist Press, 1984.
26. Brusanowski, Paul, *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.
27. Brusanowski, Paul, *Învățămintul confesional ortodox român din Transilvania între anii 1848-1918. Între exigențele statului centralist și principiile autonomiei bisericesti*, Editura

- Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010.
28. Bujea, Dr. Eleonor, *Romanians in Canada*, edited by The Roumanian Orthodox Episcopate of America, Grass Lake MI, 2009.
 29. Cazacu, M., *Bizarțul*, Timișoara, 1995.
 30. Cândea, Virgil, C. Simionescu, *Prezențe culturale românești*, București, 1987.
 31. Chifăr, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. II, Editura Trinitas, Iași, 2000.
 32. Chifăr, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. I, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2007.
 33. Clement, Olivier, *Patriarhul Ecumenic Bartolomeu I. Adevăr și libertate. Ortodoxia în contemporanitate*, traducere Mihai Maci, Editura Deisis, Sibiu, 1991.
 34. Clugnet, Leon, *Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l’Eglise grecque*, Paris, 1895.
 35. O’Collins, Gerald, *The Tripersonal God: Understanding and Interpreting the Trinity*, Geoffrey Chapman, London, 1999.
 36. Coman, Ioan G., *Patrologie, Manual pentru uzul studenților Institutelor Teologice*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1956.
 37. Coman, Episcop Vasile, *Cuvinte pentru suflet*, Editura Episcopiei Oradiei, Oradea, 1985.
 38. Coriden, James A., *The Parish in Catholic Tradition: History, Theology and Canon Law*, Paulist Press, 1996.
 39. Cross, F.L., E. A. Livingstone, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 3rd edition, Oxford University Press, 2005.
 40. Daniel, Preafericitul Părinte, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Cuvânt înainte la Teologia ortodoxă în secolul al XX-lea și la începutul secolului al XXI-lea*, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2011.
 41. Decei, Aurel, *Istoria Imperiului otoman*, București, 1978.
 42. Drimba, Ovidiu, *Istoria culturii și civilizației*, vol. II, București, 1987.
 43. Dumea, Emil, *Teme de istorie a Bisericii*, Editura Sapienția, Iași, 2002.
 - 306
 44. Elliott, John H., *1 Peter – A New Translation with Introduction and Commentary*, Doubleday, New York, 2000.
 45. Esquerda-Bifet, Juan, *La mision al estilo de los apóstoles: itinerario para la formación inicial y permanente*, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 2004.
 46. Evdokimov, Paul, *Ortodoxia*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996.
 47. Felmy, Karl Christian, *Dogmatica experienței ecleziale. Înnoirea teologiei ortodoxe contemporane*; introducere și traducere Ioan Ică, Editura Deisis, Sibiu, 1999.
 48. Floca, Ioan N., *Drept canonic ortodox, legislație și administrație bisericască*, EIBMBOR, București, 1990.

49. Floca, Ioan N., Sorin Joantă, *Administrație bisericească parohială și legislație*, ediția a II-a, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2002.
50. Franzen, August, *Mică istorie a Bisericii*, ediție revizuită de Bruno Steimer și adăugită de Roland Fröhlich, traducere din limba germană de Marius Ivașcu, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2009.
51. Gabor, Adrian, *Biserica și statul în primele patru secole*, Editura Sophia, București, 2003.
52. Gabor, Adrian, *Biserica și stat în timpul lui Teodosie cel Mare*, Editura Bizantină, București, 2003.
53. Gabriel, Martin R., *Le dictionnaire du christianisme*, Publibook, 2007.
54. Gallagher, Clarence, *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium. A Comparative Study*, Taylor and Francis, 2019.
55. Gottwald, Norman, *The Tribes of Yahweh*, Sheffield Academic Press, 1999.
56. Grigoriță, George, *Sfintele și Dumnezeieștile Canoane în Biserică: între tradiție eclezială și necesitate pastorală*, Editura Universității din București, București, 2017.
57. Harrington, Daniel, *The Church according to the New Testament*, Boston, 2001.
58. Hertling S.J., Ludwig, *Istoria Bisericii*, ediție îngrijită și traducere de Emil Dumea, Editura Ars Longa, Iași, 1998.
59. Hobsbawm, Eric J., *Era revoluției 1789-1848*, traducere Radu Săndulescu, Editura Cartier, București, Chișinău, 2002.
60. L'Huillier, Peter, *The Church of the Ancient Councils: The Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood (New York), 1996.
61. Hussey, J. M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford University Press, 2010.
62. Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, t. I, ed. a 2-a București, 1929.
63. Iorga, Nicolae, *Bizanț după Bizanț*, Editura Enciclopedică, București, 1972.
64. Ilieș, Antonel-Aurel, *Istoria Bisericii medievale*, Editura Serafica, Roman, 2009.
65. Ivan, Iorgu D., *Bunurile Bisericii în primele șase secole. Situația lor juridică și canonică*, Editura Basilica, București, 2014.
66. Izbicki, Thomas M., *The Eucharist in Medieval Canon Law*, Cambridge University Press, 2015.
67. Jelavich, Barbara, *Russia and the formation of the Romanian national state 1821-1878*, Cambridge University Press, 2004.
68. Jeremias, Joachim, *The Prayers of Jesus*, SCM Press Ltd, London, 1967.
69. Jordan, M., *The Church's Confession of Faith*, Ignatius Press, San Francisco, 1987.
70. Kasper, Walter, *The God of Jesus*, The Crossroad Publishing Company, New York, 1984.
71. Kelly, J.N.D., *Early Christian Creeds*, Longmans, 1960.
72. Latourette, Kenneth Scott, *Christianity in a Revolutionary Age: The Nineteenth Century in Europe: The Protestant and Churches*, vol. II, Harper & Brothers, 1959.

73. Leb, Ioan-Vasile, Gabriel-Viorel Gârdan, Pavel Vesa, Marius Eppel (coord.), *Instituții ecleziastice. Compendiu de legislație bisericească (secolul al XIX-lea)*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010.
74. Lee and Michael A. Cowan, Bernard J., *Dangerous Memories: House Churches and our American Story*, Sheed & Ward, 1986.
75. Johan Leemans, Wendy Mayer, Pauline Allen, Boudewjin Dehandshutter (eds.), *Let us die that we may live*, Routledge, London, 2003.
76. Lord (trans.), Carnes, *Aristotle the Politics*, The University of Chicago Press, 1984.
77. Maior, Petru, *Protopopadichia*, Ed. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 1998.
78. McGuckin (ed.), John Anthony, *The Concise Encyclopedia of Orthodox Christianity*, Wiley-Blackwell, 2017.
79. Meeks, Wayne A., *The First Urban Christians: the Social World of the Apostle Paul*, Yale University Press, 1983.
- 308
80. Metallinos, Gheorghios D., *Parohia – Hristos în mijlocul nostru*, traducere Ioan I. Ică, Editura Deisis, Sibiu, 2004.
81. Milaș, Nicodim, *Dreptul bisericesc oriental*, trad. de D. Cornilescu, V. Radu și I. Mihălcescu, București, 1915.
82. Mitchell, Nathan D., *Cult and Controversy: The Worship of the Eucharist Outside Mass*, Liturgical Press, 1982.
83. Mititelu, Cătălina, *Dreptul bizantin și receptarea lui în pravilele tipărite, în Țările Române, din secolul al XVII-lea*, Editura Universitară, București, 2014.
84. Moiescu, Gheorghe, Ștefan Lupșa, Alexandru Filipașcu, *Istoria Bisericii Române*, t. I, București, 1957.
85. Moldovan, V., *Biserica ortodoxă română și problema unificării*, Cluj, 1922.
86. Morariu, Ștefan, *Autoritatea bisericească în primele veacuri creștine*, Editura Bren, București, 2007.
87. Muntean, Vasile V., *Istoria creștină generală*, vol. II (1054-până azi), Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008.
88. Murgescu, Bogdan, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Editura Polirom, Iași, 2010.
89. Murray, Peter, L. Mirray, *The Oxford Dictionary of Christian art & architecture*, Oxford University Press, 2013.
90. Nojea, Traian, *Contribuții bizantine la dezvoltarea vieții bisericești din Țara Românească și Moldova între secolele XIV-XV*, Editura Sfântul Ierarh Nicolae, Galați, 2011.
91. Panaite, V., *Pace, război și comerț în Islam. Țările române și dreptul otoman al popoarelor (sec. XV-XVII)*, București, 1998.
92. Panțuru, Cosmin, *Administrația parohială ortodoxă: compendiu legislativ bisericesc*, Editura Astra Museum, Sibiu, 2014.

93. Patsavos, Lewis J., *A Noble Task: Entry into the Clergy in the First Five Centuries*, traducere de Norman Russell, Holy Cross Orthodox Press, Brookline (Massachusetts), 2007.
94. Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I-III, București, 1980.
95. Păcurariu, Mircea, *Începuturile mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980.
96. Păcurariu, Mircea, Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal*, t. I. ed. a 2-a, Sibiu, 1935.
- 309
97. Plămădeală, Antonie, *Ca toți să fie una*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.
98. Ploieșteanul, Veniamin Pocitan, *Arhieriei vicari în Biserica Ortodoxă Românească. Vicarii Arhiepiscopiei Bucureștilor, Mitropoliei Ungro-Vlahiei și Patriarhiei Române*, București, 1937.
99. Pop, Octavian, *Jurisdicția în dreptul bisericesc (parohială, episcopală, metropolitană)*, Editura Mirton, Timișoara, 2004.
100. Popescu, Leontin, *Introducere în ecleziologia comparată*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2007.
101. Popescu, Teodor M., *Enciclica Patriarhilor ortodocși de la 1848*, studiu introductiv, text și traducere, București, 1935.
102. Popovici, Nicolae, *Manual de Drept bisericesc ortodox oriental cu privire specială la Dreptul particular al Bisericii Ortodoxe Române (inclusiv noua lege pentru organizarea bisericească din anul 1925)*, Tipografia Diecezană, Arad, 1925, vol. I, partea I și II.
103. Preda, Ioan A. De, *Constituția Bisericeii gr-or române din Ungaria și Transilvania sau Statutul organic, comentat și cu concluzele și normele referitoare întregit*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1914.
104. Rămureanu, Ioan, Milan Șesan, Teodor Bodogae, *Istoria Bisericească Universală. Manual pentru institutele teologice*, vol. I (1-1054), ediția a II-a revăzută și completată, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1975.
105. Reed, Brendan, *Engaging with the Hopes of Parishes*, LIT Verlag, Zurich, 2018.
106. Rizzo, Francesco Paolo, *Biserica în primele secole. Linieri istorice*, traducere de Antonel-Aurel Ilieș, Editura Serafica, Roman, 2002.
107. Rodopoulos, Panteleimon, *An Overview of Orthodox Canon Law*, Rollisford (New Hampshire), Orthodox Research Institute, 2007.
108. Roman, Emilian-Iustinian, *Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române de la 1948 până la 2008*, Editura Performantica, Iași, 2009.
109. Runesson, Anders, Donald D. Binder, Binger Olsson, *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 CE*, Brill, Leiden, 2008.
110. Șaguna, Andrei, *Elementele dreptului canonic*, ed. a II-a, Sibiu, 1855.

111. Salachas, Dimitrios, *Il Diritto canonico delle Chiese orientali nel primo millennio*, Edizioni Dehoniane, Roma-Bologna, 1997.
- 310
112. Schatz, Klaus, *Der päpstliche Primat*, Würzburg 1990.
113. Schmemmann, Alexander, *Euharistia, Taina Împărăției*, Editura Anastasia, București, 1993.
114. Schillebeeckx, Howard, *The Church With a Human Face*, Crossroad, 1987.
115. Schneider, Johann, *Eclesiologia organică a mitropolitului Andrei Șaguna și fundamentele ei biblice, canonice și moderne*, Editura Deisis, Sibiu, 2008.
116. Schüssler Fiorenza, Elisabeth, *In Memory of Her*, SCM Press Ltd, London, 1983.
117. Shevzov, Vera, *Russian Orthodoxy on the Eve of Revolution*, Oxford University Press, 2003.
118. Sima, Lidia, Roxy Cassandra Madison, Vasile Sorescu, *Integrarea României în UE-o viziune ortodoxă*, Editura C.H. Beck, București, 2007.
119. Stan, Liviu, *Mirenii în Biserică. Studiu canonic-istoric*, Sibiu 1939.
120. Stăniloae, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2003.
121. Șaguna, Andrei, *Compendiu de Drept Canonic al unei Sântei Sobornicești și Apostolești Biserici*, Sibiu, 1913.
122. Teodorescu, Arhim. Paisie, *Cronica Mitropoliților Țării Românești*, Editura Basilica, București, 2023.
123. Theodorescu, Răzvan, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturale medievale românești (sec. X-XIV)*, București, 1974.
124. Timiadis, Emilianos, *Preot, parohie, înnoire: noțiuni și orientări pentru teologia și practica pastorală*, traducere de Paul Brusankowski, Editura Sophia, București, 2001.
125. Trainor, Michael, *The Quest for Home*, Liturgical Press, 2001.
126. Tuță, Nica M., *Sfântul Antimis, studiu istoric, liturgic și simbolic*, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1943.
127. Valliere, Paul, *Conciliarism. A History of Decision-Making in the Church*, Cambridge University Press, 2012.
128. Verner, David C., *The Household of God*, Scholar Press, 1983.
129. Vintilescu, Dr. Petru, *Parohia ca teren de dezvoltare a spiritualității creștine*, București 1937.
130. Vlaicu, Patriciu, *Lege și comuniune. Organizarea statutară a Bisericii Ortodoxe Române (2007-2012)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2013.

131. Ware, Kallistos, *The Orthodox Church*, Penguin Books, 1997.
132. Wright, Christopher J. H., *Living as the People of God*, Inter-Varsity Press, 1983.
133. Zizioulas, Ioannis, *Prelegeri de Dogmatică creștină*, trad. de Florin Caragiu, Editura Sophia, București, 2008.
134. Zizioulas, Ioannis, *Euharistie, Episcop, Biserică. Unitatea Bisericii în dumnezeiasca Euharistie și episcop, în primele trei secole creștine*, traducere Ioan Valentin Istrati și Geanina Chiriac, Editura Basilica, București, 2009.
135. *Îndrumări Misionare*, EIBMBOR, București, 1986.
136. *Mărturisirea Ortodoxă*, ediția I a Sfântului Sinod, București, 1899.
137. World Council of Churches (WCC), *The Nature and Purpose of the Church*, Faith and Order, 1998.

IV. Studii și articole

1. Afanasieff, Nicholas N., „The Canons of the Church: Changeable or Unchangeable?”, în *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 11, no. 2 (1967), p. 54-68.
 2. Afanasieff, Nicholas N., „The Church Which Presides in Love”, în vol. *The Primacy of Peter in the Orthodox Church*, p. 57-110.
 3. Ageu, I., „Instituirea parohilor”, în *Biserica și Școala*, Revista oficială a Episcopiei Aradului, Arad, 3 noiembrie 1946, anul LXX, nr. 45, p. 335-336.
 4. Aguirre, Rafael, „Early Christian House Churches”, în *Theology Digest*, 32, (1985), p. 151-155.
 5. Anania, Valeriu, „Scurtă prezentare istorică a Bisericii Ortodoxe Sârbe”, în *Ortodoxia*, anul XVIII (1966), nr. 2, p. 306-310.
 6. Anuichi, Silviu, „Raporturile dintre Patriarhia de Ipek și cea de Ohrida în secolele XIVXVIII”, în *Studii Teologice*, anul XIV (1962), nr. 9-10, p. 570-581.
 7. Archondonis, B., „A Common Code for the Orthodox Churches”, în *Kanon*, I, (1973), p. 45-53.
 8. Beihammer, A.D., M.G. Parani, C.D. Schabel, „The Status Of The Patriarchate Of Constantinople Before 1198”, în A.D. Beihammer, M.G. Parani, C.D. Schabel (eds.), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500*, Brill, Leiden, 2008, p. 90-91.
 9. Bel, Pr. Valer, „Missio Dei”, în Pr. Ioan Chirilă (coord.), *Misiunea Bisericii în Sfânta Scriptură și în istorie*, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2006, p. 11.
- 312
10. Buzan, Sever, *Regulamente organice și însemnătatea lor pentru dezvoltarea organizației Bisericii Ortodoxe Române*, în *Studii Teologice*, anul VIII (1956), nr. 5-6, p. 360-368.
 11. Braniște, Pr. Ene, „Cultul ortodox ca mijloc de propovăduire a dreptei credințe, a dragostei, a păcii și a bunei înțelegeri între oameni”, în *Studii Teologice*, anul V (1953), nr. 9-10, p. 627.
 12. Braniște, Pr. Ene, „Biserica Greciei”, în *Ortodoxia*, anul XIX (1967), nr. 2, p. 302-303.
 13. Braniște, Pr. Ene, „Parohia-cadrul normal de trăire a vieții creștine”, în vol. *Îndrumări misionare*, Ed. IBMBOR, București, 1986, p. 752.

14. Bria, Ion, „Preoție și Biserică”, în *Ortodoxia*, anul XXIV (1972), nr. 4, p. 526.
15. Bria, Ion, „Introducere în ecleziologia ortodoxă”, în *Studii Teologice*, anul XIX (1976), nr. 3, p. 703-704.
16. Bria, Ion, „Mărturia creștină în Biserica Ortodoxă”, în *Glasul Bisericii*, anul XIV (1982), nr. 1-2, p. 70-109.
17. Brusanowski, Paul, „Considerații cu privire la izvoarele Statutului organic șagunian”, în *Revista Teologică*, serie nouă, 3, (2007), p. 203-247.
18. C., I., „Cronică Bisericească, Patriarhia Constantinoplei”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XIII (1959), nr. 3-4, p. 263.
19. Căndea, Pr. Spiridon, „Parohia ca teren de activitate pastorală a preotului”, în *Mitropolia Olteniei*, anul XIV (1960), nr. 5-6, p. 283-290.
20. Chira, Ionel, „Repere istorice privind originea, identitatea și geneza statului bizantin”, în Marius Țepelea, Dumitru Megheșan, Mihai Brie, Viorel Popa (coord.), *Epoca, personalitatea și contribuția împăratului Constantin cel Mare la libertatea și consolidarea Bisericii creștine: Simpozion internațional, Oradea, 23-24 mai 2013*, p. 318-320.
21. Chițescu, Nicolae, „Sobornicitatea Bisericii”, în *Studii Teologice*, anul XIX (1955), nr. 3-4, p. 163.
22. Ciobotea, Dan-Ilie, „Autocefalia bisericească: unitate de credință și libertate religioasă”, în vol. *Centenarul Autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, Ed. IBMBOR, București, 1987, p. 268-278.
23. Ciupercă, Alexandru-Daniel, „Viața parohială în Biserica Ortodoxă Română. Realități și perspective”, în *Altarul Banatului*, serie nouă, 7-9, (2019), p. 70.
24. Clement, O., „Lecclesiologie orthodoxe comme ecclesiologie de communion”, în *Contacts*, 61, (1968), p. 10-36.
25. Coman, Ioan G., „Chipul Sfântului Ciprian în panegiricile Sfântului Grigorie de Nazianz și Prudențiu”, în *Studii Teologice*, anul XIX (1961), nr. 3-4, p. 123.
- 313
26. Coman, Ioan G., „Sinoadele ,Ecumenice și importanța lor pentru viața Bisericii”, în *Ortodoxia*, anul XIX (1962), nr. 3, p. 296.
27. Coman, Ioan G., „Sinoadele ecumenice ca expresie a universalității Bisericii”, în *Studii Teologice*, anul XIX (1967), nr. 1-2, p. 15.
28. Coman, Petre Gh., *Problema obiceiiului de drept în sfintele canoane*, în *Studii Teologice*, anul XXI (1969), nr. 5-6, p. 406.
29. Cozma, Ioan, „Il ruolo dei presbiteri e dei diaconi nell'amministrazione dei beni ecclesiastici nei sacri canones”, în *Altarul Reîntregirii*, serie nouă, 3, (2007), p. 95-116.
30. Cozma, Ioan, „Il ruolo del vescovo nell'amministrazione dei beni ecclesiastici nei sacri canones”, în vol. *Wer ist die Kirche? Cine este Biserica? Omagiu Monseniorului Dr. Albert Rauch*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2008, p. 490.
31. Crăciunaș, Irineu, „Patriarhia Bulgară”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XVII (1960), nr. 3-4, p. 274-287.
32. Dabiré, J-M, „Eglise-Famille de Dieu”, în *RICAO*, 14-15, (1996), p. 90-93.
33. Dobrescu, Nicolae „O influență a organizării bisericești a lui Șaguna”, în *Revista Teologică*, 1909, p. 422 și urm..
34. Dura, Lect. univ. dr. Nicolae-Coriolan, „Bunurile bisericești, tentația vremurilor moderne”,

- în Lect. univ. dr. George Grigoriță (coord.), *Bunurile Bisericii: ieri și astăzi*, p. 276-292.
35. Dură, Nicolae V., „Biserica creștină în primele patru secole. Organizarea și bazele ei canonice”, în *Ortodoxia*, anul XXXIV (1982), nr. 3, p. 458.
36. Dură, Nicolae V., „Forme și stări de manifestare a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române de-a lungul secolelor. Mărturii istorice și canonice”, în vol. *Centenarul Autocefaliei...*, p. 279-327.
37. Elian, Alexandru, „Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea”, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare (1457-1504)*, București, 1964.
38. Erbiceanu, Constantin, „Despre horepiscopi”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1910-1911, p. 20-29.
39. Esler, Philip F., „Family Imagery and Christian Identity in Gal 5, 13 to 6, 10”, în Halvor Moxnes (ed.), *Constructing Early Christian Families*, Routledge, London, 1997, p. 134-144.
40. Himcinschi, Mihai, „The urban parish: postmodern mutations”, în vol. *Ethosul misionar al Bisericii în postmodernitate*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2015, p. 289.
41. Ion, Constantin, „Instituția horepiscopilor în Biserica veche”, în *Studii Teologice*, anul XIV (1962), nr. 5-6, p. 300-327.
314
42. Ignat, Adrian, „Consecințele Edictului de la Milan în viața Bisericii creștine și a societății romane”, în Marius Țepelea, Dumitru Megheșan, Mihai Brie, Viorel Popa (coord.), *Epoca, personalitatea și contribuția împăratului Constantin cel Mare la libertatea și consolidarea Bisericii creștine: Simpozion internațional, Oradea, 23-24 mai 2013*, Ed. Universității din Oradea, 2014, p. 383.
43. Infu, I., „Scurtă istorie a Bisericii Sârbe”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XXXI (1957), nr. 8-9, p. 769-784.
44. Ioja, Cristinel, „Parohia: metamorfozele prezentului și incertitudinile viitorului”, în Vasile Stanciu și Cristian Sonea, *Misiunea parohiei și a mânăstirii într-o lume în continuă schimbare*, p. 109-110.
45. Iordache, Anastasie, *Dominare politică sub imperativul modernizării Principatelor Române. Caracterul și scopul Regulamentelor Organice*, în *Revista istorică*, vol. VII, nr. 9-10, 1996, p. 672.
46. Ivan, Iorgu D., *Pravila Mare de-a lungul vremii*, în *Studii Teologice*, anul X (1952), nr. 9-10, p. 607-609.
47. Ivan, Iorgu D., „Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române sub Înalt Prea Sfințitul Patriarh Justinian, 1948-1953”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XXVI (1954), nr. 5-6, p. 90.
48. Ivan, Iorgu D., „Embaticul în dreptul bisericesc”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XLVI (1970), nr. 3-4, p. 196-198.
49. Ivan, Iorgu D., „Raporturile Bisericilor Ortodoxe autocefale locale între ele și față de Patriarhia Ecumenică, după canoane și istorie”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XXIV (1973), nr. 7-8, p. 466-467.

50. Floca, Ioan N., „Canoanele Sinodului de la Sardica”, în *Studii Teologice*, anul XXII (1976), nr. 9-10, p. 720.
51. Floca, Ioan N., *Legislația bisericească una și aceeași de o parte și de alta a Carpaților*, în *Mitropolia Ardealului*, anul XX (1975), nr. 11-12, p. 847.
52. Freeze, Gregory L., „Handmaiden of the state? The church in Imperial Russia reconsidered”, în *Journal of Ecclesiastical History*, 36/1, (1985), p. 83.
53. Freeze, Gregory L., „Subversive piety: Religion and the political crisis in late Imperial Russia”, în *Journal of Modern History* (1996), p. 308-350.
54. Frymer-Kensky, Tikva, „The Family in the Hebrew Bible”, în Anne Carr și Mary Stewart Van Leeuwen (ed.), *Religion, Feminism and the Family*, Westminster John Knox Press, 1996, p. 56-57.
- 315
55. Garijo-Guembe, M., „Notas sobre la sucesion apostolica en la teologia ortodoxa”, în *Dialogo Ecumenico*, 40-41, (1976), p. 131-154.
56. Geffré, Claude, „Theological reflections on a new age of mission”, în *International Review of Mission*, 71, (1982), p. 482.
57. Giurescu, Constantin C., „Întemeierea mitropoliei Ungrovlahiei”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XXXI (1959), nr. 7-10, p. 722-826.
58. Goetzmann, J., „House, Build, Manage, Steward”, în Colin Brown (ed.) *The New International Dictionary of the New Testament Theology*, vol. 2, The Paternoster Press, Ltd., 1976, p. 247-248.
59. Guijarro, Santiago, „The Family in the Jesus Movement”, în *BTB*, 34, (2004), p. 115.
60. Griffin și E. M. Atkins (ed.), M. T., *Cicero: On Duties*, Cambridge University Press, 1991, p. 9-24.
61. Grigoriță, Pr. prof. dr. George, introducerea la actualul „Statut pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române (text adnotat)”, intitulată „Continuitate și înnoire în organizarea Bisericii Ortodoxe Române”, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2022, p. 11-36.
62. Grigoriță, George, „Prevederi canonice privind dreptul de administrare a bunurilor Bisericii”, în Georgică Grigoriță (coord.), *Bunurile Bisericii ieri și azi*, Ed. Basilica, București, 2016, p. 195-197.
63. Jivi, Pr. prof. Aurel, „Începutul vieții bisericești la românii ortodocși din America”, în *Revista Teologică*, serie nouă, 3-4, (1996), p. 285.
64. Judge, E. A., „The Social Identity of the First Christians: A Question of Method in Religious Studies”, în *The Journal of Religious History*, 11, (1980), p. 201-217.
65. Hennessey, Lawrence R., „Sexuality, Family, and the Life of Discipleship: Some Early Christian Perspective”, în *Chicago Studies*, 32, (1993), p. 19-31.
66. Himcinschi, Mihai, „Comunitatea, comuniunea și comunicarea spre viață în contextul misiunii parohiale”, în Vasile Stanciu și Cristian Sonea (eds.), *Misiunea parohiei și a mănăstirii într-o lume în continuă schimbare...*, vol. I, p. 69-70.
67. Krämer, Peter, „Pfarrei“, în Walter Kasper, *Lexikon für Theologie und Kirche*, Band 8, Herder, Freiburg, 1999, p. 163.
68. Labriolle, Pierre de, „Paroecia”, în *Recherches de science religieuse*, 18, (1928), p. 60-72.

69. Louth, Andrew, „The Orthodox Dogmatic Theology of Dumitru Stăniloae”, în: Dumitru Stăniloae, *Tradition and Modernity in Theology*, Lucian Turcescu, Center for Romanian Studies, Iași, Palm Beach, 2002, p. 62.

316

70. Lukacs, Drd. Alexandru Cristian, „Ecumenismul la nivel parohial reflectat în articolele despre parohie din Statutul de organizare și funcționare a Bisericii Ortodoxe Române”, în *Studia Theologica Orthodoxa Doctoralia Napocensia*, 3, (2020), p. 281.

71. Perdue, Leo G., „The Israelite and Early Jewish Family: Summary and Conclusions”, în Leo G. Perdue (eds.), *Families in Ancient Israel*, Westminster John Knox Press, 1997, p. 163-165.

72. Perșa, Drd. Răzvan, „Statutul canonic al economului bisericesc pentru administrarea bunurilor eclesiale”, în Lect. Univ. Dr. Georgică Grigoriță (coord.), *Bunurile Bisericii: ieri și azi*, Ed. Basilica, București, 2016, p. 411-418.

73. Petersen, David L., „Genesis and Family Values”, în *Journal of Biblical Literature*, 124, (2005), p. 15-23.

74. Phan, Peter C., „Jesus as the Eldest Son and Ancestor”, în Peter C. Phan (eds.), *Christianity with an Asian Face: Asian American Theology in Making*, Maryknoll, 2003, p. 137.

75. Kereszty, Roch, „God the Father”, în *Communio*, 26, (1999), p. 261.

76. M. P., „Paroikia”, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford University Press, 1991, p. 1589.

77. Man, Pr. Dorel, „Parohia ortodoxă astăzi”, în Valer Bel, Dacian But-Căpușan (eds.), *Omagiu Părintelui Profesor universitar Ioan I. Ică la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2007, p. 175.

78. Man, Pr. Dorel, „Preot, parohie, enoriași”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa*, 1, (2009), p. 177-178.

79. Manfredini, Arrigo D., „Debitori pubblici e private in ‘ecclesias confugientes’ da Teodosio a Giustiniano”, în *Rivista di Diritto Romano*, 2, (2002), p. 309.

80. Mangra, Vasile, „Vicarii episcopesci”, în *Biserica și Școala*, 32, (1878), p. 250.

81. Marcu, Pr. prof. Grigorie, „Idea de sinodalitate și prioritate apostolică în Noul Testament”, în *Studii Teologice*, anul XXVI (1974), nr. 7-8, p. 524.

82. Marga, Pr. conf. dr. Irimie, „Concepția canonică a pr. prof. Liviu Stan”, în vol. *Dreptul canonic în viața Bisericii. In memoriam Preot profesor dr. Liviu Stan (1910-1973)*, Ed. Reîntregirea a Arhiepiscopiei Alba Iuliei; Ed. Episcopiei Devei și Hunedoarei, Alba Iulia-Deva, 2013, p. 103-116.

83. Marina, Eugen C., „Episcopii ajutători și episcopii vicari”, în *Studii Teologice*, anul XVII (1965), nr. 7-8, p. 418-440.

84. McCarthy, Dennis J., „Notes on the Love of God in Deuteronomy and the Father-Son Relationship between Yahweh and Israel”, în *CBQ*, 27, (1965), p. 144-147.

317

85. Michael, J., „Oikos”, în *** *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 5, Grand Rapids, WM B. Eerdmans Publishing Company, 1967, p. 125.

86. Mircea, Pr. Ioan, „Organizarea Bisericii și viața primilor creștini”, în *Studii Teologice*, anul IX (1955), nr. 3-4, p. 75.

87. Miron, Arhim. V., „Sfânta Liturghie – Taina comuniunii”, în *Teologie și Viață*, serie nouă, 1-3, (1995), p. 13-41.

88. Moisescu, Iustin, „Ierarhia bisericească în epoca apostolică” (I), în *Mitropolia Olteniei*, anul XIII (1954), nr. 1-3, p. 63-66.
89. Moisescu, Iustin, „Ierarhia bisericească în epoca apostolică” (II), în *Mitropolia Olteniei* XIII (1954), nr. 4-6, p. 209-210.
90. Moldovan, Pr. prof. Ilie, „Parohia, cadrul firesc al vieții duhovnicești a credincioșilor Bisericii noastre”, în *Îndrumător Bisericesc, Misionar și Patriotic*, Sibiu, 1988, p. 106.
91. Montague, George T., „The Fatherhood of God: Traditional Belief and Contemporary Question”, în *The Living Light*, 35, (1998), p. 10.
92. Nautin, P., „Le rite du fermentum”, în *École pratique des Hautes, section – Sciences religieuses, Annuaire*, 90, (1981-1982), p. 338.
93. Năsturel, Petru, „Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica românească”, în *Mitropolia Olteniei*, anul XI (1959), nr. 1-2, p. 45-73.
94. Necula, Nicolae D., „Parohia – spațiu de activitate pastoral-misionară a preotului”, în *Glasul Bisericii*, serie nouă, 1-4, (2001), p. 60-62.
95. Necula, Nicolae D., „Parohia, spațiu de activitate pastoral-misionară a preotului”, în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul”*, Ed. Universității din București, București, 2001, p. 502.
96. Nojea, Pr. Traian, „Granițele Bisericii în viziunea teologul rus Georges Florovsky: între Tradiție și actualitate”, în Pr. prof. dr. Cristinel Ioja, Pr. prof. dr. Constantin Rus (eds.), *Studia Doctoralia*, Ed. Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2016, p. 178-179.
97. Nojea, Traian, Pr. dr. Florin Ioan Avram, „Edictum Mediolanense – text si context”, în *Altarul Banatului*, serie nouă, 10-12, (2020), p. 56-65.
98. Nojea, Traian, „Sfântul Ierarh Iachint, mitropolitul isihast al Țării Românești (1359-1372). 650 de ani de la mutarea la cele veșnice”, în *Legea Românească*, serie nouă, 3, (2022), p. 100-103.
99. Nojea, Traian, „Secularizarea averilor mănăstirești (1863). Scurt excurs istorico-juridic”, în *Lumină Lină (Gracious Light)*, serie nouă, 4, (2016), p. 55-72.
- 318
100. Nojea, Traian, „Canoanele 13-15 ale Sinodului local I-II Constantinopol (858-861) în lumina tradiției canonice a Bisericii Ortodoxe”, în *Ortodoxia*, serie nouă, 2, (2017), p. 192-212.
101. Nojea, Traian, „Eclesiologia ortodoxă în raport cu eclesiologia celorlalte confesiuni creștine. Câteva considerații interconfesionale, în viziunea Pr. Ion Bria”, în *Studii Teologice*, serie nouă, 1, (2020), p. 93-111.
102. Norocel, Epifanie, „Patriarhia bulgară de Târnovo, între anii 1235-1393”, în *Studii Teologice*, anul XXI (1966), nr. 3-4, p. 147-159.
103. Norocel, Epifanie, „Sfântul Eftimie, ultimul patriarh de Târnovo și legăturile lui cu Biserica românească”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XXVII (1966), nr. 5-6, p. 552-573.
104. Pal, Maximilian, „Importanța izvoarelor juridice în Biserica Ortodoxă Română”, în *Teologia*, serie nouă, 3, (2005), p. 20-22.
105. Papacostea, Șerban, „Relațiile internaționale în sud-estul Europei în secolele XIV-XV”, în *Revista de istorie* 5 (1981), p. 899-918.
106. Papacostea, Șerban, „Moldova lui Ștefan cel Mare și geneza de la Marea Neagră”,

- în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Iași (AIIAI), 22 (1992), p. 67 și urm..
107. Papacostea, Șerban, „Genovezii din Marea Neagră și integrarea Europei Centrale în comerțul intercontinental”, în *Revista de Istorie* 7-8 (1996), p. 477-482.
108. Papadakis, Aristeides, „Chorepiskopos”, în Alexander Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1991, p. 430.
109. Papastathis, Charalambos K., „Religious self-administration in the Hellenic Republic”, în Gerhard Robbers (ed.), *Church Autonomy: A Comparative Survey*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2001, p. 261.
110. Papastathis, Charalambos K., „The Hellenic Republic and the Prevailing Religion”, în *Brigham Young University Law Review*, 4, (1996), p. 816-821.
111. Papathomas, Arhim. G., „Les différentes modalités canoniques d'exercice de la juridiction du Patriarcat oecuménique de Constantinople”, în *Istina*, 4, (1995), p. 369-385.
112. Papathomas, Arhim. G., „The Urban and Rural Parish in the Orthodox Church of Greece”, în *Journal of Orthodox Canon Law*, 1, (2022), p. 48-63.
113. Păcurariu, Mircea, „Legăturile bisericești ale românilor cu Kievul”, în *Studii Teologice*, anul XXIX (1987), nr. 3, p. 61 ș.u.
- 319
114. Perșa, Răzvan, „Apariția și dezvoltarea sistemului de organizare parohială în Biserica Ortodoxă”, în Vasile Stanciu și Cristian Sonea (eds.), *Misiunea parohiei și a mănăstirii într-o lume în continuă schimbare*, vol. I, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2016, p. 523-550.
115. Perșa, Răzvan, „Statutul canonic al economului bisericesc pentru administrarea bunurilor eclesiale”, în Lect. dr. Georgică Grigoriță (coord.), *Bunurile Bisericii, ieri și azi*, p. 411-455.
116. Pistru, Chiril, „Imperiul vlaho-bulgar și patriarhia de Târnovo”, în *Mitropolia Ardealului*, an XXI (1972), nr. 3-4, p. 201-209.
117. Popescu, Adrian N., „Situația creștinilor ortodocși în imperiul otoman, în secolul XIX”, în *Studii Teologice*, an XVI (1955), nr. 7-8, p. 454-459.
118. Popescu, Emilian, „Laicii (mirenii) în Biserica Ortodoxă Română”, în *Teologie și Viață*, serie nouă, 7-12, (2004), p. 32.
119. Popescu, Emilian, *Studiu introductiv la Eusebiu de Cezareea. Viața lui Constantin cel Mare*, traducere și note de Radu Alexandrescu, în col. Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 14, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1991, p. 35-37.
120. Popescu, Teodor M., „Cinci sute de ani de la căderea Constantinopolului sub turci (1453-1953)”, în *Ortodoxia*, anul XXI (1953), nr. 3, p. 429.
121. Popovici, Constantin, „Fontânele și Codicii Dreptului Bisericesc Ortodox”, în *Candela*, 6, (1886), p. 328-597.
122. Popovici, Pr. lect. dr. Dumitru-Dănuț, „Laicii credincioși și rolul lor în propovăduirea și învățarea dreptei credințe”, în *Teologie și Viață*, serie nouă, 1-4, (2010), p. 96.
123. Purvis, Sally, „A Question of Families”, în *Interpretation*, 52, (1998), p. 146-147.
124. Rămureanu, Pr. prof. Ioan, „Lupta Ortodoxiei contra arianismului de la Sinodul I Ecumenic până la moartea lui Arie”, în *Studii Teologice*, anul XXII (1961), nr. 1-2, p. 13-31.
125. Rămureanu, Pr. prof. Ioan, „Sinodul de la Sardica din anul 343. Importanța lui pentru istoria pătrunderii creștinismului la geto-daco-romani”, în *Studii Teologice*, anul XXIII

(1962), nr. 3-4, p. 147.

126. Rămureanu, Pr. prof. Ioan, „Primatul papal și colegialitatea, în dezbaterile Conciliului al II-lea de la Vatican”, în *Ortodoxia*, anul XXV (1965), nr. 3, p. 163.

127. Rămureanu, Pr. prof. Ioan, „Mitropolia Vicinei și rolul ei în păstrarea Ortodoxiei în ținuturile românești”, în vol. *De la Dunăre la Mare*, București, 1977, p. 149-169.

320

128. Rămureanu, Pr. prof. Ioan, „Rolul Bisericii Ortodoxe Române în Biserica Răsăritului, în secolele XIV-XV”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XXVIII (1981), nr. 1-2, p. 131-143.

129. Rogerson, John, „The Family and Structures of Grace in the Old Testament”, în Stephen C. Barton (ed.), *The Family in Theological Perspective*, Edinburgh, T&T Clark, 1996, p. 41.

130. Roman, Asist. univ. dr. Emilian-Iustinian, „Reflectarea normelor canonice în legislația actuală a Bisericii, în privința patrimoniului bisericesc”, în Lect. univ. dr. George Grigoriță (coord.), *Bunurile Bisericii: ieri și astăzi*, p. 230-248.

131. Rus, Pr. prof. Constantin, „Ghid canonic privind administrația bisericească”, în *Mitropolia Banatului*, anul XVI (1985), nr. 11-12, p. 753-762.

132. Rus, Pr. prof. Constantin, „Schisma și consecințele ei pentru unitatea Bisericii (cu exemplificări din trecut și prezent)”, în *Studii Teologice*, anul XXXVII (1985), nr. 9-10, p. 724-736.

133. Rus, Pr. prof. Constantin, „Câteva remarci asupra pluralismului juridic în Bizanț”, în *Altarul Banatului*, anul II (1991), nr. 4-6, p. 18.

134. Rus, Pr. prof. Constantin, „Biserica locală în perspectiva comuniunii”, în *Altarul Banatului*, anul VI (1995), nr. 10-12, p. 14-23.

135. Rus, Pr. prof. Constantin, „Euharistie și Catolicitate”, în *Altarul Banatului*, anul VII (1996), nr. 1-3, p. 57.

136. Rus, Pr. prof. Constantin, „Episcopul, Dioceza și Biserica locală. Administrarea Bisericii în spiritul vechilor canoane”, în Constantin Rus, Cristinel Ioja (coord.), *Ortodoxie și globalizare. Relevanța relației local-universal în Europa de astăzi*, Arad, 2006, p. 245.

137. Rus, Pr. prof. Constantin, „Canonul 34 apostolic și implicațiile sale canonice”, în *Ortodoxia*, serie nouă, 2, (2013), p. 68-83.

138. Rus, Pr. prof. Constantin, „Legătura dintre Biserica locală din Africa de Nord cu Biserica Romei după Sfintele Canoane”, în Dumitru Megheșan, Emil Cioară, Viorel Cristian

Popa, Vasile Doru Fer, *90 de ani de la înființarea învățământului academic teologic ortodox în Oradea (1923-2013)*, Ed. Universității din Oradea, Oradea, 2013, p. 409.

139. Rus, Pr. prof. Constantin, „Sfintele canoane și moștenirea comună a Răsăritului ortodox”, în *Altarul Banatului*, serie nouă, 7-9, (2015), p. 16-17.

140. Rus, Pr. prof. Constantin, Pr. drd. Traian Nojea, „Organizarea monahismului athonit. Câteva aspecte istorico-canonice”, în *Studia Doctoralia*, 3, (2018), p. 74-75.

141. Sanders, James A., „The Family in the Bible”, în *BTB*, 32, (2002), p. 117-118.

321

142. Santi, Pr. asist. univ. dr. Cosmin, „Îndatoririle și drepturile mirenilor în misiunea Bisericii azi”, în Vasile Stanciu și Cristian Sonea (coord.), *Misiunea parohiei și a mănăstirii azi*, p. 199.

143. Sauca, Pr. dr. Ioan, „Vocația ecumenică a Ortodoxiei”, în *Mitropolia Olteniei*, serie

nouă, 5-8, (2004), p. 29-38.

144. Serghie, Mitropolit, „Importanța succesiunii apostolice la ortodocși”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XVIII (1963), nr. 9-10, p. 574-591.

145. Soare, Gheorghe I., „Însemnări asupra noului Statut de organizare”, în *Glăsuț Bisericii*, anul II (1949), nr. 3-6, p. 66.

146. Soare, Gheorghe I., „Legislația bisericească”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XIX (1951), nr. 3-6, p. 173-175.

147. Stan, Pr. prof. Liviu, „Statutul Bisericii Ortodoxe Române”, în *Studii Teologice*, anul I (1949), nr. 7-8, p. 638-661.

148. Stan, Pr. prof. Liviu, „Importanța canonic-juridică a Sinodului al IV-lea ecumenic”, în *Ortodoxia*, anul III (1951), nr. 2-3, p. 441.

149. Stan, Pr. prof. Liviu, „Relațiile dintre Biserică și Stat”, în *Ortodoxia*, anul IV (1952), nr. 3-4, p. 389.

150. Stan, Pr. prof. Liviu, „Succesiunea apostolică”, în *Studii Teologice*, anul VII (1955), nr. 5-6, p. 304.

151. Stan, Pr. prof. Liviu, „Despre autonomia bisericească”, în *Studii Teologice*, anul X (1958), nr. 5-6, p. 279.

152. Stan, Pr. prof. Liviu, „Vechile noastre pravile”, în *Mitropolia Moldovei*, anul XXXIV (1958), nr. 9-10, p. 245-246.

153. Stan, Pr. prof. Liviu, „Autocefalie și autonomie în Ortodoxie”, în *Mitropolia Olteniei*, anul XIII (1962), nr. 5-6, p. 284.

154. Stan, Pr. prof. Liviu, „Codificarea canoanelor”, în *Studii Teologice*, anul XXI (1969), nr. 9-10, p. 640.

155. Stan, Pr. prof. Liviu, *Biserica cu sau fără laici*, în *Ortodoxia*, anul XXI (1969), nr. 4, p. 612-615.

156. Stan, Pr. prof. Liviu, „Structura primară a comunităților creștine. Proveniența credincioșilor”, în *Studii Teologice*, anul XXIV (1972), nr. 9-10, p. 674.

157. Stan, Pr. prof. Liviu, „Har și jurisdicție”, în *Studii Teologice*, anul XXII (1970), nr. 1-2, p. 5.

322

158. Stan, Pr. prof. Liviu, „Despre autonomia bisericească”, în *Biserica și Dreptul. Principiile Dreptului Canonic Ortodox*, ediție coordonată de Irimie Marga, Ed. Andreiană, Sibiu, 2012, p. 111-113.

159. Stan, Pr. prof. Liviu, „Tradiția pravilnică a Bisericii”, în vol. *Biserica și Dreptul. 2 Izvoarele Dreptului Canonic Ortodox*, ediție coordonată de Irimie Marga, Ed. Andreiana, Sibiu, 2012, p. 119-120.

160. Stan, Pr. prof. Liviu, „Noul Statut de organizare al Bisericii Ortodoxe din Grecia”, în vol. *Biserica și Dreptul. Studii de drept canonic ortodox*, vol. V, coordonator Irimie Marga, Ed. Andreiana, Sibiu, 2014, p. 380-382.

161. Stan, Pr. prof. Liviu, „Pozitia laicilor în Biserica Ortodoxă”, în vol. *Biserica și dreptul, studii de drept canonic ortodox*, partea a IV-a, ediție coordonată de Pr. Irimie Marga, Ed. Andreiana, Sibiu, 2013, p. 214-220.

162. Stanca, Sebastian, „Graiul antimiselor” în vol. *Omagiu Î.P.S. Mitropolit Nicolae*

Bălan, Sibiu, 1940, p. 719.

163. Stăniloae, Pr. D., „Comunitate prin iubire”, în: *Ortodoxia*, anul XVIII (1963), nr. 1, p. 54.

164. Stăniloae, Pr. D., „Cultul Bisericii Ortodoxe, mediu al lucrărilor Sfântului Duh”, în *Ortodoxia*, anul XXXIV (1981), nr. 1, p. 5.

165. Stăniloae, Pr. D., „Biserica în sensul de locaș și de largă comuniune în Hristos”, în: *Ortodoxia*, anul XXXV (1982), nr. 1, p. 337.

166. Stolz, F., „Paroikia, parochiaund, parochus”, în: *Theologische Quartalschrift*, 89, (1907), p. 424-448.

167. Șerbănescu, Nicolae, „Legăturile bisericești, culturale și politice între români și sârbi”, în *Mitropolia Olteniei*, anul XIII (1963), nr. 5-6, p. 307-317.

168. Teodorescu, Fl. R., „Sinoadele ecumenice și sinoadele locale din Răsărit și Apus, expresie a unității în varietate a Bisericii din veacul al patrulea”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XVII (1969), nr. 3-6, p. 37.

169. Tudoran, Simion, „Importanța parohiei pentru misiunea creștină”, în vol. *Ethosul misionar al Bisericii în postmodernitate*, p. 268.

170. Troițki, V. S., „Despre sensul canoanelor 9 și 17 de la Calcedon”, traducere I. Paraschiv, în *Mitropolia Banatului*, anul XII (1966), nr. 4-6, p. 202-203.

323

171. Tsumura, David T., „Family in the Historical Books”, în R. S. Hess și M. D. Carrol R. (ed.), *Family in the Bible: Exploring Customs, Culture, and Context*, Baker Academic, Grand Rapids, 2003, p. 60-66.

172. Verzan, Sabin, „Cârmuirea Bisericii în epoca apostolică”, în *Studii Teologice*, anul X (1955), nr. 5-6, p. 337.

173. Vintilescu, Pr. Petre, „Funcțiunea catehetică a Liturghiei”, în *Studii Teologice*, anul IV (1949), nr. 1-2, p. 21.

174. Vintilescu, Pr. Petre, „Păstrarea Sfintei Împărtășanii pentru cei bolnavi”, în vol.

Spovedanie și Euharistie, izvoare ale vieții creștine. Sfânta Euharistie- arvuna vieții veșnice, Ed. Basilica, București, 2014, p. 434-435.

175. Viscuso, Patrick, „Introduction to the Paperback Edition”, în N. Ferencz, *American Orthodoxy and Parish Congregationalism* ···, p. XXII.

176. Vogt, A. Di Berardino, H.J., „Parish”, în Angelo Di Berardino, Thomas C. Oden, Joel C. Elowsky, James Hoover (eds.), *Encyclopedia of Ancient Christianity*, vol. 3, InterVarsity Press, 2014, p. 78.

177. Vogel, Cyrolle, „L'organisation de la paroisse orthodoxe en Grèce”, în *Istina*, 62, (1961), p. 295-320.

178. Vornicescu, Nestor, „Patriarhia Serbiei”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XXIII (1980), nr. 1-2, p. 133-142.

179. Wenham, Gordon J., „Family in the Pentateuch”, în Hess și Carrol R. (ed.), *Family in the Bible: Exploring Customs, Culture, and Context*, p. 28-31.

180. Wright, Chris, „Family, Covenant and Kingdom of God: Biblical Reflections”, în *Transformation*, 19, (2002), p. 13.

181. Zizioulas, J., „La continuité avec les origines apostoliques dans la conscience

theologique des Eglises orthodoxes”, în *Istina*, 19, (1974), p. 65-94.

V. Resurse web

1. <https://mitropoliabasarabiei.md/>, accesat 12.02.2023.
 2. <http://www.mitropolia.eu/>, accesat 12.02.2023.
 3. <https://mitropolia-ro.de/>, accesat 12.02.2023.
 4. <https://mitropolia.us/index.php/ro/>, accesat 12.02.2023.
 5. <https://www.facebook.com/p/Episcopia-Daciei-Felix-100084716346655/>, accesat 12.02.2023.
 6. <http://www.ortodoxia.hu/>, accesat 12.02.2023.
- 324
7. <https://www.roeanz.com.au/>, 12.02.2023.
 8. <https://episcopia-italiei.it/index.php/it/>, accesat 12.02.2023.
 9. <https://obispadoortodoxo.es/>, accesat 12.02.2023.
 10. <https://episcopiascandinavia.se/>, accesat 12.02.2023.
 11. <https://www.episcopia.ca/index.php/ro/>, accesat 12.02.2023.
 12. <https://www.facebook.com/episcopia.balti/>, accesat 12.02.2023.
 13. <https://episcopiabasarabieidesud.md/>, accesat 12.02.2023.
 14. <https://basilica.ro/bucuria-crestinilor-rugatori-harnici-si-darnici-sinteza-activitatilorbisericii-ortodoxe-romane-in-anul-2022-text-integral/>, accesat 12.02.2023.
 15. <https://www.euronews.ro/articole/romanii-in-diaspora-de-ce-nu-se-mai-intorc-in-romania>, accesat 13.02.2023.